

LIBEK

libertarijanski klub

Populistička zloupotreba obrazovanja

Kvalitativno istraživanje populističkog diskursa u užbenicima srednjih škola u Srbiji

POPULISTIČKA ZLOUPOTREBA OBRAZOVANJA

Kvalitativno istraživanje populističkog diskursa u
udžbenicima srednjih škola u Srbiji

Novembar, 2017.

Populistička zloupotreba obrazovanja - Kvalitativno istraživanje populističkog diskursa u udžbenicima srednjih škola u Srbiji

Prvo izdanje, 2017.

Izdavač:

Libertarijanski Klub Libek

Za izdavača:

Miloš Nikolić

Lektura:

Jovana Stanisavljević

Grafički dizajn:

Jovana Stanisavljević

ISBN : 978 – 86 – 920063 – 3 - 3

Sadržaj:

1. Predgovor.....	5
O političkom značaju obrazovanja.....	5
O potrebi istraživanja populizma u obrazovanju	6
2. Ciljevi istraživanja	7
3. Populizam i liberalna demokratija	7
4. Populistički diskurs liberalne demokratije.....	9
5. Populistički diskurs tržišne privrede	10
6. Monumenti – jedinice analiziranog sadržaja	12
7. Glavni nalazi istraživanja.....	13
8. Struktura rezultata istraživanja	14
9. Rezultati istraživanja.....	16
10. O metodologiji istraživanja.....	54
11. Literatura.....	59
12. O istraživačima	60
13. O Libeku	60

Predgovor

O političkom značaju obrazovanja

Politički značaj obrazovanja u modernom društvu ne može se zaobići. Postoji veći broj teorija koje objašnjavaju značaj obrazovanja. Funkcionalistička teorija bazira se na opisu toga kako univerzalno obrazovanje utiče na zadovoljavanje društvenih potreba. Na manifestnom planu, ovo se odnosi na prenos znanja i veština na narednu generaciju, dok se na latentnom planu odnosi na prenos društveno poželjnih kulturnih i moralnih normi. Pored toga, funkcionalizam daje važnost obrazovnom sistemu kao mehanizmu sortiranja, koji omogućava meritokratiju time što bi najodgovornije društvene uloge pripale najsposobnijim pojedincima. Ovo se približava teoriji signalizacije, koja tvrdi da obrazovanje ne služi akumulaciji znanja i veština već da signalizira drugim akterima o posedovanju drugih veština, kao što su marljivost ili sposobnost praćenja komandi i poštovanja autoriteta, koje izdvajaju pojedinca od ostalih. Teorija društvenih konflikata, sa druge strane, vidi obrazovanje pre svega antagonistički, kao instrument očuvanja postojeće društvene nejednakosti i ostanka na vlasti vladajuće klase.

U praksi, moderni obrazovni sistemi služe pre svega akumulaciji ljudskog kapitala putem sticanja znanja i veština, zarad postizanja viših stopa ekonomskog rasta i razvoja, ali to ne negira i mogućnost institucionalnog prenošenja dominantnih kulturnih obrazaca, principa i vrednosti.

Škola takođe igra jednu od ključnih uloga u sekundarnoj socijalizaciji dece i mladih, kao i u njihovom razvoju ličnosti. Kako to navode pristalice pristupa koji se naziva Character Education i koji je zadnjih nekoliko decenija prisutan u zapadnim zemljama „škole utiču na karakter đaka svejedno da li to nameravaju ili ne” (Berkowitz and Bier 2005).

Samim tim, ne može se poreći značaj uloge koju obrazovni proces ima na formiranje slike o društvu, kolektivnim identitetima (kulturnim, nacionalnim), građanskoj svesti i političkim stavovima. Ovo ima posebnu težinu imajući u vidu da đaci u školi provedu svoje formativne godine (u slučaju Srbije, od 7 – 22 godine). Kao potvrdu ovog pristupa, evropske obrazovne kompetencije (The European Parliament and the European Council, 2006) navode 8 ključnih kompetencija, među kojima se izdvajaju socijalne i građanske kompetencije (one koje doprinose da osoba u društvenom i profesionalnom životu aktivno učestvuje na efikasan i konstruktivan način).

U modernim društvima značaj obrazovanja ogleda se u broju godina provedenih u obrazovnom sistemu dece i omladine, uz skoro potpun obuhvat generacije. U Srbiji u 2015. godini obuhvat dece upisom u osnovnu školu iznosi 96% kohorte (dece odgovarajućeg školskog uzrasta), u srednju školu 94%, dok je očekivano prosečno trajanje obrazovanja 14,5 godina (podaci UNESCO-a). U 2015. godini ukupan broj đaka u osnovnom obrazovanju

iznosio je 556 000 đaka, a u srednjem 257 000. U proseku, svaki đak u Srbiji u školu krene sa 7 godina, a formalan sistem obrazovanja napusti sa skoro 22 godine - dok već sa 18 godina zadobija aktivno i pasivno biračko pravo: da bira i bude biran na izborima i da na druge načine učestvuje u političkom procesu.

Imajući u vidu politički značaj obrazovanja smatramo da je objektivno i što je moguće više neutralno prikazivanje istorijskih događaja, procesa, istaknutih ličnosti kao i socioloških činjenica, ekonomskih i pravnih odnosa i principa važno za sveobuhvatno razumevanje složenog sveta politike od strane učenika.

Ispitujući nastavne planove i programe srednjih škola, tokom kojih se počinje sa temeljnijim izučavanjem društvenih fenomena i kada učenici dva završna razreda dobijaju pravo glasa, posebno smo se usredsredili na analizu načina na koji su u relevantnim udžbenicima prikazani fenomeni liberalne demokratije i tržišne privrede.

O potrebi istraživanja populizma u obrazovanju

Prema skorašnjem istraživanju Mladi u Srbiji (Tomanović, Stanojević, 2015), svega 27,6% mladih u Srbiji smatra da je zainteresovano za politiku. Faktori koji utiču na stepen zainteresovanosti za politička pitanja su obrazovanje roditelja, stepen obrazovanja mladih i pol – sa rastom obrazovnog nivoa roditelja i mladih raste i njihovo interesovanje za politiku, a za nju su nešto više zainteresovani mladići u odnosu na devojke. Studenti su dvostruko više zainteresovani u odnosu na srednjoškolce – ovo se može pripisati i tome što su studenti stariji i češće radno aktivni, te da kako više ulaze u svet odraslih da to povećava njihovu zainteresovanost.

Sa druge strane, to se takođe može pripisati time da je fakultet okruženje u kojem u velikoj meri dolazi do formiranja političkih stavova. Upravo je ovo važan razlog za analizu narativa u udžbenicima – u slučaju studenata koji ne studiraju na fakultetima, koji obrađuju teme povezane sa liberalnom demokratijom i tržišnom privredom (prvenstveno fakulteti ekonomskog, pravnog, filozofskog ili politikološkog usmerenja), poslednje informacije koje dobijaju iz nekog institucionalnog okvira o ovim pitanjima dolaze iz obrazovnog procesa u srednjim školama. Ovde je važno pomenuti značajan generacijski diskontinuitet koji postoji između mladih u Srbiji i njihovih roditelja – samo 10% mladih redovno raspravlja sa svojim roditeljima o političkim temama. Sledstveno tome, samo 10% mladih deli ista politička uverenja sa svojim roditeljima, oko trećine ima slična politička uverenja, 30% njih ista uverenja deli vrlo malo ili nimalo, dok 27% to ne zna.

Prema navedenom istraživanju, gotovo polovina mladih (preko 46%) na izborima ne želi da glasa, dok je samo 20% njih opredeljeno za koga bi glasalo na izborima. Mladi smatraju da njihovi interesi u politici nisu dovoljno zastupljeni, da se ljudi politikom bave pre svega iz ličnih, a gotovo nimalo iz opštih interesa i smatraju da njihov glas nema uticaj na politička dešavanja.

Ciljevi istraživanja

- Utvrditi u kojoj meri je neutralno iznošenje istorijskih i socioloških činjenica kao i prikaz pravnih i ekonomskih odnosa praćeno ličnim vrednosno-ideološkim stavovima autora udžbenika.
- Analizirati populistički diskurs razmatranjem prikaza osnovnih sastavnih elemenata fenomena liberalne demokratije i tržišne privrede.
- Proceniti da li je opšti odnos naroda i elite prikazan neutralno kroz proceduralni kontekst demokratskih odnosa saradnje i nadmetanja građana i predstavnika različitih elita ili je taj opšti odnos prikazan normativno kroz određeni vrednosni narativ o implicitno ili eksplicitno naglašenoj moralnoj superiornosti naroda i grešnosti elita.
- Analizirati prikaz uloge države u tržišnoj privredi utvrđujući da li je državna uloga prikazana neutralno kroz državnu regulatornu funkciju postavljanja pravila igre, kao i funkciju redistribucije putem socijalne politike ili je državna uloga prikazana kao potreba za direktnom intervencijom u finansiranju, razvoju ili rukovođenju privredom.
- Analizirati prikaz globalizacije i međunarodne trgovine utvrđujući da li su ovi pojmovi neutralno određeni kao deo saradnje pojedinaca i preduzeća preko državnih granica na njihovu obostranu korist ili su prikazani kroz normativni okvir trgovine kao igre sa nultom sumom (u kojoj da bi jedan dobio, drugi mora da izgubi), a globalizacija kao proces nametnut od strane elite nauštrb interesa naroda.

Populizam i liberalna demokratija

U traganju za populističkim diskursom koji može da utiče na formiranje političkih stavova pošli smo, kao što je ranije navedeno, od toga da ispitamo na koji način su prikazani osnovni konstitutivni elementi fenomena liberalne demokratije i tržišne privrede.

Populizam u svim svojim politički pojavnim oblicima i jezičkim diskursima predstavlja jednu od najvećih opasnosti za valjano razumevanje vrednosti liberalne demokratije i tržišne privrede. Ostavljajući po strani razmatranje populizma u raznim nedemokratskim političkim režimima, kako kroz istoriju, tako i u današnje vreme, naš cilj je upravo da ispitamo prikazivanje pomenutih fenomena čije osnove mogu biti ugrožene rasplamsavanjem populističkih stavova, narativa i političkih pokreta u kontekstu modernog društva liberalne demokratije. Iako je preovlađujuće mišljenje da populizam u osnovi nije antidemokratski (Paskvino, 2008) postoje, takođe, značajna savremena istraživanja koja dolaze do suprotnog zaključka. Naime, iako nastaje kao preuveličana forma demokratskog refleksa, odnosno iako nastaje kao obećanje ispunjenja navodnog najvećeg ideala demokratije, populizam u bilo kom ideološkom pojavnom obliku može najviše ugrozi same temelje liberalne demokratije i da predstavlja njenu negaciju (Müller, 2016).

Liberalnu demokratiju posmatramo kao oblik savremene demokratske vladavine koji karakteriše ravnoteža između predstavničkog oblika vladavine naroda i načela strogo ograničene vlasti (Mijatović, Vujačić i Marinković, 2008). Kao „standard političke razvijenosti” to je politički poredak tržišne, predstavničke, ograničene i konstitucionalne demokratije koji podrazumeva i visoki stepen poštovanja ljudskih prava.

Kao deformacija koja nastaje u ovakvom kontekstu liberalne demokratije, primetno je da u svojim različitim oblicima populizam podrazumeva prenaplašavanje načela narodnog suvereniteta i u isto vreme zanemarivanje ograničenosti vlasti, odnosno načela vladavine prava. Populizam je međutim mnogo više od pukog antielitističkog refleksa koji zahteva više narodne vlasti. Populizam je, dakle, nužno, ali ne i isključivo, moralni narativ o odnosu napetosti ili sukoba između naroda i elite koji gotovo bez izuzetka podrazumeva manje ili više naglašen kritički odnos prema postojećim ustanovama liberalne demokratije i otvorene tržišne privrede.

Populizam može da bude u osnovi nekog radikalnog pokreta koji se zalaže za kreiranje sistema koji je vrednosno veoma udaljen od demokratije. Manipulišući mogućnostima koje mu savremena liberalna demokratija pruža, moderni populizam međutim može, što jeste i najčešće slučaj, da korumpira institucije sistema i da zamagli načela podele vlasti između institucija, bez da dovede do neke radikalne antidemokratske promene (slučaj Berlusconi u Italiji).

Današnji populistički pokreti, partije i lideri u Evropi uglavnom teže da zloupotrebe pravila igre kako bi ostvarili svoje različite agende. Fenomen sa kojim se sve više suočavamo i u široj javnosti poslednjih godina jeste problem neliberalne demokratije (*illiberal democracy*). Iako može da se rodi na različite načine, ovaj oblik može da nastane i kada populistička partija dođe na vlast, pa blago ili naglašenije deformiše institucije liberalne demokratije. U takvom sistemu demokratske procedure izbora za narodne predstavnike i dalje formalno nastavljaju da postoje, dok dolazi do postepenog narušavanja podele vlasti između institucija, ugrožavaju se sloboda medija i okupljanja kao i ostali domeni ljudskih prava i sloboda. Đanfranko Paskvino navodi tri indikativna pitanja o političkim preduslovima da dođe do uspona populizma:

1. Koliko je ozbiljna kriza struktura političkog predstavljanja (političkih partija)?
2. Koliko je značajna personalizacija politike?
3. Koliko je prodoran uticaj medija na politički život i kako izgleda njihova programska vlasnička struktura?

Probuđeno interesovanje za razmatranje populizma danas jeste opravdana posledica bojazni u kom pravcu se kreće model liberalne demokratije sa tržišnom privredom kao neraskidivim pratiocem. Posle referenduma u Velikoj Britaniji o izlasku iz EU, uspona naglašeno populističkih desničarskih (Nacionalni front, Alternativa za Nemačku, Partija slobode u Holandiji) i levičarskih (Siriza, Podemos) partija u Evropi kao i dolaska Donalda Trampa na mesto predsednika u SAD-u ovakva pitanja se intenziviraju jer su populistički diskursi još prisutniji.

U Srbiji je od posebnog značaja oblik populizma koji Milan Matić određuje kao „političarski populizam” – specifičan politički stil komunikacije i vladanja koji se najčešće javlja u okrilju

amorfni, koalicioni, ideološki raznolikih partija i pokreta i koji izbegava bliža ideološka ili programska određenja u komunikaciji prema narodu kao celini. Za naše društvo koje je opterećeno nasleđem autoritarnog populizma koji se, pre svega, ogleda u autoritarnim obrascima vladanja (Cvetković, 2017), koje je posebno podložno prihvatanju ekonomskog populizma (Popović, 2017), istraživanje populizma u obrazovanju je neophodno, budući da je i ta sfera društva prožeta različitim oblicima populizma (Ćirković, 2017).

Populistički diskurs liberalne demokratije

Populistički diskurs liberalne demokratije podrazumeva skup populističkih stavova koji, u smislu kako je korišćeno u ovom istraživanju, kao svoje najvažnije sastavne elemente podrazumeva populistički diskurs naroda i elite kao i populistički diskurs predstavničke demokratije u užem smislu. Populistički stav predstavlja normativno oblikovani iskaz o društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim pojavama i odnosima koji je utemeljen u ranije opisanom moralnom narativu populizma.

Populistički diskurs naroda i elite kao prvi sastavni element jeste skup populističkih stavova koji podrazumevaju da se u tenziji ili sukobu između naroda i elite, narodu pripisuju i podrazumevaju vrline na osnovu konkretnih kontekstualnih osobenosti, dok se domaćim ili stranim elitama pripisuje sklonost ka zloupotrebi sistema kojim upravljaju kako bi ostvarili svoje interese suprotne interesima naroda.

Populistički diskurs posredničke demokratije u užem smislu sa druge strane podrazumeva skup populističkih stavova koji u širem smislu podrazumevaju:

- Da su političke partije kao i druge političke i pravne ustanove liberalne demokratije, uključujući i međunarodne organizacije sredstvo zloupotrebe apstraktnog naroda od strane korumpiranih i manipulativnih elita;
- Da vaninstitucionalno delovanje pojedinaca, grupa ili pokreta može bolje da predstavi autentičnu volju naroda od partija i ustanova predstavničke demokratije;
- Da su posebni lideri obdareni sposobnošću da na valjaniji način predstave i sprovedu volju naroda za razliku od političkih partija i ustanova predstavničke demokratije, kao i da za njih važe posebna moralna i pravna pravila u odnosu na građane.

Populistički diskurs tržišne privrede

Populistički diskurs tržišne privrede neophodno je kvalitativno proceniti prema osnovnim elementima tržišne privrede. Populizam i u ekonomskoj sferi naglašava podelu na narod i na elitu, koju optužuje da je stvorila ekonomski sistem tržišne privrede koji benefite donosi samo njoj, a na uštrb širokih slojeva stanovništva. Stoga je i uloga države (koju prirodno predstavlja populistički vođa) da merama ekonomske politike promeni sistem tako da od njega korist imaju svi.

Pod ovim merama ne podrazumevaju se one koje su redistributivnog karaktera kojima se upravlja putem socijalne politike (programi socijalne pomoći, penziona, obrazovni i zdravstveni sistem), već se podrazumevaju direktni programi ekonomske intervencije države kao preduzetnika, što podrazumeva nacionalizaciju, državno upravljanje, korporativizaciju. Osim toga, naglašen je otpor prema stranom, što podrazumeva zaštitu domaće privrede od konkurencije iz inostranstva putem carina i drugih protekcionističkih mera, pomaganje domaće privrede subvencijama, zahtevi da „strateške grane” budu u vlasništvu domaćih kompanija).

U fokusu analize diskursa nalazi se prikazivanje:

- slobodne konkurencije;
- uloge države u privredi;
- međunarodne trgovine i globalizacije.

Populistički diskurs tržišne privrede je skup populističkih stavova koji uglavnom podrazumevaju:

- Da tržišna privreda kao ekonomski sistem ne omogućava ekonomski napredak i razvoj ili da je on ograničen na uski krug bogatih („siromašni postaju siromašniji, a bogati bogatiji”) ili neodrživ;
- Da političari ili državni službenici mogu bolje da upravljaju ekonomskim sistemom, bilo putem direktne kontrole sredstava za proizvodnju, bilo regulatornim funkcijama.
- Animozitet prema stranom, prikazivanjem međunarodne trgovine kao igre sa nultom sumom (ako jedan dobije, drugi mora da izgubi) između nacionalnih kolektiva umesto kao ekonomske transakcije među pojedincima koji imaju pozitivne efekte po obe strane. Shodno tome izvoz se posmatra kao pobjeda, a uvoz kao poraz.

Pored tražnje za populističkim diskursom, pažnja u oblasti prikazivanja tržišne privrede biće posvećena i opštem predstavljanju ekonomskih tema. Imajući u vidu da pisci udžbenika iz ustava i prava građana, sociologije i istorije obrađuju i potpuno ekonomske teme, važno je proveriti način prikaza tih tema. Pre svega, u srednjim školama ne postoji predmet ekonomija gde bi đaci mogli da steknu neka osnovna znanja iz ove oblasti, pa njihovo znanje (ukoliko

ne budu studirali fakultete gde bi imali predmete iz ekonomije) može da počiva samo na informacijama iz srednje škole. Veliki broj ekonomskih zabluda koje su prisutne u javnosti (i to ne samo u Srbiji) počiva na nepoznavanju osnovnih ekonomskih pojmova i principa. Ovo ilustruju značajne razlike koje se pojavljuju između stavova građana i ekonomista u Upitniku Amerikanaca i ekonomista o ekonomiji (Survey of Americans and Economists on the Economy), koji su sprovedi *Vašington Post*, Fondacija porodice Kajzer i Univerzitet Harvard 1996. Stoga je značajno proveriti da li se neke od ekonomskih tema pogrešno prikazuju i u našim udžbenicima, iako nisu deo populističkog diskursa u užem smislu kojim se bavimo u ovom istraživanju.

Monumenti – jedinice analiziranog sadržaja

Za analizu pomenutih diskursa odabrani su predmeti za koje se pregledom nastavnog plana i programa ustanovilo da poseduju nastavne jedinice u kojima se obrađuju ili mogu da se obrađuju pojmovi liberalne demokratije i tržišne privrede. To su predmeti:

1. Ustav i prava građana
2. Sociologija
3. Istorija

Ustav i prava građana kao i sociologija predaju se tokom samo jedne školske godine i to u trećem ili četvrtom razredu srednje škole, zavisno od nastavnog plana i programa za dati obrazovni profil. Istorija se u zavisnosti od istih parametara predaje tokom tri ili četiri razreda. U skladu sa tim, odabrani su samo razredi u kojima se predstavlja društveni i politički razvoj koji je imao uticaja na stvaranje liberalne demokratije i tržišne privrede tokom novog veka: kreiranje modernih političkih institucija i partija, nastajanje ideologija, uvođenje parlamentarnog sistema i stvaranje nacionalne države; te manufakturna proizvodnja, industrijska revolucija, tehnološki napredak, velika ekonomska kriza, planska i tržišna privreda (treći i četvrti razred).

Starovekovne i srednjovekovne preteče nekih od ovih institucija - kao što su atinska demokratija, ustanovljavanje parlamentarnih institucija tokom srednjeg veka, antička ili feudalna privreda odbačene su jer je ocenjeno da se previše razlikuju od modernih ustanova. Pre svega, demokratija je bila ograničena samo na mali broj slobodnih i imućnih građana muškaraca, dok ostali nisu imali politička prava, pa je političko predstavljanje samim tim bilo veoma ograničeno. Podela vlasti, ako je i postojala, nije podrazumevala institucionalna ograničenja koja su u vezi sa razvojem moderne politički misli. Uloga lidera često je bila od velikog značaja za kolektivno definisane ciljeve mnogih političkih zajednica. Preovladavala je prirodna proizvodnja i nisu postojali slobodni faktori proizvodnje (usled robovskog rada ili vezivanja kmetova za zemlju).

Analizirani su svi udžbenici koji su odobreni od strane Ministarstva prosvete za korišćenje u školskoj 2017/2018 godini, a na osnovu spiska dostupnog na sajtu Ministarstva.¹ Ukupno je analiziran sadržaj 15 udžbenika: 7 iz istorije, 4 iz sociologije i 4 iz predmeta ustav i prava građana, koji zajedno imaju 3970 strana teksta. Potpun spisak udžbenika nalazi se u Aneksu istraživanja.

---

¹ Spisak je dostupan na: <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/> (poseta 22.11.2017).

Glavni nalazi istraživanja

- Populistički diskurs liberalne demokratije najprisutniji je u udžbenicima iz istorije za srednje škole. U udžbenicima iz sociologije uočeno je znatno manje prisustvo ovog diskursa dok je u udžbenicima iz predmeta ustav i prava građana on zanemarljiv.
- Prisustvo pomenutog diskursa nije ustanovljeno u udžbenicima iz istorije za treći razred društveno-jezičkog smera.
- Populistički diskurs liberalne demokratije u udžbenicima iz istorije najizraženiji je u tematskim oblastima koje se bave savremenim procesima globalizacije, kao i jugoslovenskim krizama i ratovima.
- Posebno je ustanovljeno prisustvo populističkog diskursa lidera po pitanju relativizacije lične odgovornosti za zločine.
- Tematske oblasti sociologije koje se bave savremenim društvom, društvenom strukturom i globalizacijom najviše poseduju populistički diskurs liberalne demokratije.
- U primerima populističkog diskursa liberalne demokratije u udžbenicima iz sociologije zajednički imenilac jeste stav o globalizaciji kao procesu koji svesno i manipulativno kontrolišu globalne političke ili poslovne elite kako bi ostvarile svoje lične interese, a na uštrb opštih društvenih interesa.
- U udžbenicima sociologije populistički diskurs tržišne ekonomije provejava u oblastima globalnih ekonomskih nejednakosti i globalizacije. Globalne nejednakosti predstavljene su kao posledica izrabljivanja siromašnih zemalja od strane bogatih.
- U udžbenicima istorije za III razred populistički diskurs prisutan je u opisu merkantilizma kao preteče ekonomske misli. Ovo je jedini pravac mišljenja u političkoj ekonomiji ili ekonomiji koji se spominje, a ekonomski populizam je baziran na njegovim osnovama (pomaganje domaće privrede, strah od uvoza).
- U udžbenicima za IV razred elementi populističkog diskursa prisutni su u prikazima carinskog rata, globalizacije i državnog upravljanja privredom između dva svetska rata. Prisutan je narativ izvoza kao pobeđe i lidera koji upravlja privredom bolje od preduzetnika.
- Udžbenici sociologije i istorije obiluju netačnim ekonomskim podacima ili interpretacijama. Prilikom objašnjavanja ekonomskih fenomena zanemaruju se osnovne ekonomske zakonitosti ili se predstavljaju kao tačne teorije koje su odavno napuštene.

Struktura rezultata istraživanja

1. Populistički diskurs liberalne demokratije u udžbenicima iz Sociologije

- a. Odsustvo volje da se iskorene siromaštvo i glad
- b. Monopolizacija privilegovanih društvenih položaja
- c. Pravične investicije i privilegovana pomoć
- d. Udeo bogatih elita u kolektivnom dohotku
- e. Nametanje bezalternativnosti i gušenje utopijskih pogleda

2. Populistički diskurs liberalne demokratije u udžbenicima iz Istorije

- a. Rastegljivost definicije populizma - primer neadekvatne definicije populističke mere na primeru reformi Ustavobranitelja i kneza Miloša
- b. Relativizovanje lične odgovornosti lidera za zločine
- c. Procesi nametanja u različitim oblicima
- d. Elite međunarodne zajednice protiv Srbije

3. Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Sociologije

- a. Nejednakost u dohotku kao nameravana posledica
- b. Fleksibilizacija radnih odnosa kao nezaposlenost
- c. Zastarela shvatanja o ekonomiji – radna teorija vrednosti i merkantilizam
- d. Predstavljanje procesa globalizacije kao eksploataciju siromašnih od strane bogatih
- e. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena
- f. Pojmovnik

4. Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Istorije

- a. Revolucija cena i povećanje količine novca
- b. Akumulacija kapitala nastaje samo pljačkom naroda od strane elite
- c. Predstavljanje merkantilizma kao jedine škole političke ekonomije, na čijim premisama se baziraju populistički mitovi u ekonomiji
- d. Industrijska revolucija kao sukob siromašnih radnika i bogatih kapitalista

- e. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena
- f. Pojmovnik
- g. Carinski rat – predstavljanje izvoza kao pobjede ne samo u političkom nego i u ekonomskom smislu, potenciranje rasta industrije usled protekcionističkih mera
- h. Kolonijalizam kao ekonomska eksploatacija
- i. Velika ekonomska kriza – predstavljanje uzroka krize u marksističkom maniru hiperprodukcije i o potrebi za jakim liderom i državnim merama za izlazak iz krize
- j. Nova ekonomska politika i petogodišnji planovi
- k. Privreda u Kraljevini Jugoslaviji – nekritički prikaz uplitanja države u privredu kao preduzetnika i bankara
- l. Privreda u socijalističkoj Jugoslaviji – nejasan opis klasnih i političkih neprijatelja, traženje uzroka ekonomskog zaostajanja Jugoslavije isključivo u političkim činocima, a ne u neefikasnosti ekonomskog sistema
- m. Globalizacija – antagonizam između siromašnih i bogatih na globalnom nivou kao planski proces i gubljenje nacionalnog identiteta
- n. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena
- o. Pojmovnik

5. Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Ustava i prava građana

- a. Nenavođenje objektivnih ograničenja u oblasti ekonomskih i socijalnih prava
- b. Ostali ekonomski fenomeni
- c. Pojmovnik

Rezultati istraživanja

Populistički diskurs liberalne demokratije u udžbenicima iz Sociologije

Najprisutniji tip populističkog diskursa o liberalnoj demokratiji jeste anti-elitistički diskurs o usmeravanim procesima globalizacije. U primerima ovog tipa ključni zajednički element jeste ideološki stav o procesima globalizacije kojima se svesno i manipulativno upravlja od strane globalnih, nadsacionalnih političkih i ekonomskih elita.

Ovaj diskurs podrazumeva da u kontekstu savremene liberalne demokratije procesima globalizacije, pomenute elite zapravo ostvaruju ličnu korist na štetu opštih društvenih interesa, odnosno na štetu naroda. Iako u većini slučajeva koje smo analizirali dolazi do adekvatnog prikazivanja različitih polemičkih stanovišta o procesima globalizacije u savremenom društvu, u određenom broju slučajeva postoji selektivnost i navedeni anti-elitistički diskurs.

Glavni elementi populističkog diskursa o liberalnoj demokratiji koje smo koristili za ovo istraživanje – diskurs odnosa naroda i elite (normativno naspram neutralnog) kao i diskurs predstavničke demokratije u užem smislu (diskurs političkih partija, posredničkih institucija, pokreta, podele vlasti i lidera) prikazani su u udžbenicima u velikoj većini slučajeva na neutralan način, osim u navedenim primerima koji slede.

a. Odsustvo volje da se iskorene siromaštvo i glad

Iako u prikazu modernog i savremenog društva liberalne demokratije preovladava neutralni prikaz, u udžbeniku autora Nebojše Jovanovića konstatuje se da „proces globalizacije vodi ka gubitku suvereniteta nacionalnih država (desuverenizacija) i povećava značaj nadsacionalnih institucija kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svetska banka.” (Jovanović, 2016: 36).

Autor u istom poglavlju o savremenom društvu takođe uočava da „iako se u svetu proizvodi dovoljno hrane za sve ljude i dalje postoje siromaštvo i glad. U mnogim zemljama od kojih su neke izuzetno bogate, ne poštuju se osnovna ljudska prava.” (Jovanović, 2016: 37).

U prvom stavu uočavamo jednostrano tumačenje procesa globalizacije koje je u drugim udžbenicima uporedno prikazano sa drugim pogledima, sa ili bez navođenja određenih teoretičara i autora zagovornika tih različitih pristupa. Ovaj jednostrani kritički stav prema procesima globalizacije kod autora se takođe dopunjuje tezom da je trenutna proizvodnja hrane u svetu dovoljna da se zadovolje potrebe svih stanovnika planete. U ovom prikazu autor ne navodi na koji tačno način empirijski možemo da potvrdimo koliko se hrane ukupno proizvodi u svetu i što je još zahtevnije, kako znamo da odredimo da li je to dovoljno da se svi trenutno gladni ljudi nahrane. Kao što je navedeno ova dva upadljivo selektivna i empirijski neutemeljena stava prati konstatacija da se u nekim „izuzetno bogatim” zemljama ne poštuju osnovna ljudska prava.

Rezime: Iz ovakvog jednostranog, pristrasnog i normativnog prikaza može opravdano da se pretpostavi da su „izuzetno bogate zemlje” kao i nadnacionalne institucije sa „povećanim značajem” u savremenom društvu zapravo elite koje utiču na usmeravanje procesa globalizacije u svoju korist ne poštujući ljudska prava čak ni u svojim državama. Navedeni stav o odnosu prema ljudskim pravima, može da nas uputi na to da su pomenuti entiteti bez sluha da se siromaštvo i glad iskorene budući da je to, iz ovakve autorove perspektive resursno i tehnički izvodljivo, ali nije u interesu onih entiteta koji poseduju moć i bogatstvo.

b. Monopolizacija privilegovanih društvenih položaja

U udžbeniku istog autora u poglavlju „Društvena struktura i promene” nailazimo i na prikaz različitih teorija elita. Posle neutralnog razmatranja relevantnih stanovišta teoretičara Vilfreda Pareta, Gaetana Moske i Rajta Milisa, autor nas upućuje da „prema liberalnoj teoriji elite, osnov formiranja elite su društveni položaji koji svojim nosiocima obezbeđuju status elite. Sve dok su na tim položajima, oni pripadaju eliti. Pošto su ti položaji dostupni svima pod jednakim uslovima, postojanje elita, prema ovoj teoriji, smatra se pozitivnom društvenom činjenicom. Otvoreno je pitanje da li je baš tako, imajući u vidu činjenicu da u društvu deluju i neformalni mehanizmi kojima elitni slojevi monopolizuju privilegovane društvene položaje.” (Jovanović, 2016: 88).

Ovakvim stavom autor je jasno zauzeo normativnu poziciju po pitanju sumnje u društvenu mobilnost savremenog društva gde postojeće elite zarad očuvanja svojih privilegija onemogućavaju ostalima da im se pridruže. Ovu svoju poziciju autor nije predstavio u polemičkom kontekstu kao jednu od opravdanih pozicija za tumačenje pomenutih mehanizama. Posebnu čvrstinu autorovog normativnog stava predstavlja naglašavanje neformalnog karaktera tih mehanizama kao i isključivog procesa monopolizacije. Krajnje neodređen opis društvenih mehanizama kao neformalnih otvara široko polje interpretacije, dok u slučaju pomenute monopolizacije nije do kraja jasno kako su pojedinci inicijalno došli u tu poziciju, kako ta monopolizacija vremenom opstaje u datom društvenom kontekstu i kako se, ako se i uopšte, ti monopolizovani položaji menjaju.

Rezime: Svojim selektivnim i normativnim pristupom u interpretaciji liberalne teorije elite autor nudi isključivo i krajnje suženo tumačenje jedne od najvažnijih socioloških teorija elita. Predstavljajući svoj stav na ovakav način autor ne samo što đacima značajno sužava adekvatno razumevanje elita u savremenoj liberalnoj demokratiji već i procese „monopolizacije društvenih položaja” predstavlja kao neupitnu društvenu datost, problematičnog moralnog karaktera.

c. Pravične investicije i privilegovana pomoć

Lekcija iz istog udžbenika autora Nebojše Jovanovića koja se bavi globalnim ekonomskim nejednakostima sadrži i sledeći pasus: „I u nerazvijenim zemljama postoje znatne razlike među društvenim slojevima. Pomoć koju one dobijaju od razvijenih zemalja mahom se koristi za nabavku luksuznih stvari i za privilegovane delove stanovništva, za kupovinu vojne i policijske opreme koja je u funkciji zaštite tih režima. Investicije sa kojima stižu nove tehnologije i znanja nisu pravično raspoređene u svetu.” (Jovanović, 2016: 103)

Iz ovog normativnog stava uočava se autorova procena da velika većina elite (naglašavanje „mahom”) nerazvijenih zemalja zapravo radi protiv naroda i isključivo u svoju korist. Ovo je

pojačano stavom da investicije koje dolaze od razvijenih država zapravo ne pronalaze put do onih kojima su produkti tih investicija najpotrebniji. Razlog za ovo može da bude pomenuti karakter elita nerazvijenih država koji autor opisuje, ali i nejasan, normativno veoma izražen koncept „pravične raspodele investicija” koji se u pomenutom odlomku uvodi. Odsustvo „pravične raspodele investicija” upućuje, takođe, na to da postoji interesno sadejstvo elita ekonomski razvijenih država koje nepravično investiraju i elita nerazvijenih država koje investicije i pomoć primaju isključivo za svoju korist.

Rezime: Prikazujući da su elite razvijenih država usmerene ka selektivnoj i partikularnoj podršci elita nerazvijenih država, a ne samog naroda, ovakav stav produbljuje shvatanje o usađenoj moralnoj iskvarenosti elita bez obzira da li su one međunarodne ili su domaće i bez obzira na to da li su to elite razvijenih ili nerazvijenih država.

d. Udeo bogatih elita u kolektivnom dohotku

Jedno od „tri osnovna pitanja koja okupiraju ekonomsku nauku” za autora Ognjena Radonjića u udžbeniku iz Sociologije jeste pitanje „Za koga će se dobra i usluge proizvesti i pružati?” Kao odgovor na ovo pitanje autor naglašava da je „ovo veoma važno pitanje za svaku ekonomiju i odnosi se na problem kako će biti raspodeljen društveni proizvod jedne ekonomije. Pitanje koje se postavlja jeste da li će raspodela biti relativno ravnomerna ili će veći deo dohotka ići najbogatijim pripadnicima društva.” (Radonjić, 2012: 163)

Iako adekvatno uočava da je ovo jedno od važnijih pitanja ekonomske nauke, autor ideološki usiljeno vrši manevar od procesa proizvodnje, na proces preraspodele. Naime, iako je za očekivati da je proces proizvodnje isključivo usmeren ka potrošačima odnosno korisnicima roba i usluga koji u skladu sa svojim sklonostima i interesima stvaraju određenu tražnju na tržištu, autor nas ovde upućuje na redistributivnu funkciju sistema koja se ni na koji način ne podrazumeva pitanjem koje je postavio.

Ovakav metodološki neadekvatan i normativno veoma potentan odgovor upućuje nas na to da je redistributivna funkcija na neki neutemeljen način inherentno povezana sa procesom proizvodnje, što nije slučaj jer su to dva suštinski različita procesa. Prvi proces je ekonomski, drugi politički. Sam smisao preraspodele za autora je u tome da je ona neophodni, korektivni i odbrambeni mehanizam kako se ne bi došlo u situaciju u kojoj će „veći deo dohotka ići najbogatijim pripadnicima društva.” Ovde dakle nismo upućeni na socijalnu funkciju redistributivne politike koja bi podrazumevala opravdanje ove funkcije podrškom egzistencijalno ugroženim grupacijama, već isključivo težnji da bogati ostvarivanjem dohotka ne postaju još bogatiji.

Rezime: Suprotstavljajući ravnomernost nejednakoj raspodeli u korist najbogatijih, autor podrazumeva da se raspodela na tržištu obavlja po nekom etičkom principu podložnom proceni. Ovo je legitiman stav, proizašao iz učestalog ideološkog diskursa nepravičnog sistema koji stvara nepravične posledice. Međutim, iznet na ovakav isključiv način i bez alternativnih pogleda on predstavlja primer populističkog diskursa. Interpretacija pomenutog odlomka upućuje na to da autor smatra da jedno od osnovnih pitanja ekonomije u sebi zapravo krije težnju da se onemoguću bogatim elitama da svoje bogatstvo dodatno uvećavaju proizvedenim dohotkom jer je to imanentno loše, ne objašnjavajući zapravo zašto je to tako i ne navodeći nijedno drugo stanovište.

e. Nametanje bezalternativnosti i gušenje utopijskih pogleda

U istom udžbeniku iz Sociologije kao i u prethodnom odlomku, autor Jovo Bakić nas, razmatrajući pitanje ideologija, upućuje na to da se „kapitalistički društveni poredak danas prikazuje kao bezalternativan, poraz socijalističkog sistema u Evropi smatra se prirodnom posledicom njegove niže vrednosti, pa on predstavlja i sliku negativne prošlosti, dok se vizija poželjne budućnosti u stvari ne razlikuje preterano od sadašnjice. Ideologizovanost takvog mišljenja ogleda se u nametanju bezalternativnosti postojećem i gušenju drugačijih utopijskih pogleda.” (Bakić, 2012: 223)

Nedorečenost ovog poetski nadahnutog odlomka ogleda se pre svega u tome što nije jasno ko i kako upravlja procesima „nametanja bezalternativnosti” kao i procesima „gušenja drugačijih utopijskih pogleda.” Van ovog vela zavereničke tajnovitosti svakako ostaju motivi za ovakvim agresivnim radnjama. Oni su, dakle, nedvosmisleno nemoralni, a oni koji su nadahnuti tim porivima, svakako poseduju nesagledivu moć, imajući u vidu kakvim složenim globalnim procesima mogu da upravljaju. Iako negoduje protiv ideologizovanosti mišljenja, sam autor ne odoleva onom popularnom i zavodljivom načinu razmišljanja koje podrazumeva da se proces globalizacije svesno usmerava od strane pohlepničkih svetskih elita koje ne ostavljaju prostora da se razvije alternativno mišljenje. Ostaje svakako mnogo nerazjašnjenih pitanja iz ovakve autorove interpretacije - kakav je karakter tog temeljnog „nametanja bezalternativnosti”? Da li nas samo postojanje tog procesa nametanja upitnog kvaliteta i intenziteta upućuje na moguću latentnu autoritarnost subjekata tog nametanja?

Učenici se sa pravom mogu zapitati po čemu se onda savremeni kapitalizam naših društava koji dobrovoljno prihvata toliko veliki broj ljudi suštinski razlikuje od poraženog socijalizma dvadesetog veka, koji je morao da se održava silom, gde nije bilo mogućnosti slobode izbora? Zbog čega se danas, zapravo, suočavamo sa krizom alternative – da li zbog planetarno ambicioznog procesa nametanja i gušenja ili zbog onoga što autor određuje kao „niža vrednost” socijalizma?

Slično ovom, nailazimo i na gledište autora Vladimira Vuletića koji u udžbeniku iz Sociologije opisujući globalnu ekonomiju konstatuje da „relativno mali broj globalnih korporacija kontroliše većinu ekonomskih tokova, a njihovi proizvodi se prostiru po svim delovima planete.” (Vuletić, 2012: 116) Iako je jasno značenje pojedinačnih upotrebljenih reči u ovoj metodološki veoma hrabroj rečenici ostaje, međutim, prilično nejasno koji je njen stvarni smisao. Pored svega ostalog, za početak ne znamo na osnovu čega autor zaključuje koji je to „relativno mali broj globalnih korporacija” koje tehnički mogu da „kontrolišu većinu ekonomskih tokova”. Podstaknut autorovom ocenom da je ta kontrola moguća, radoznali učenik može samo da nagađa kako se ta kontrola efektivno ostvaruje, odnosno da je sazajno moguće obuhvatiti okvirnu „većinu ekonomskih tokova” između država, institucija, finansijskih tržišta, proizvođača, kupaca, potrošača i korisnika.

Za razliku od prvog slučaja kada učenici ostaju uskraćeni za objašnjenje autora ko je subjekt nametanja i gušenja, u ovom drugom slučaju znamo da su to globalne korporacije. U prvom odlomku, takođe, nemamo eksplicitno navedene procese kontrolisanja, na koje nailazimo u drugom. Ono što je, međutim, zajedničko za oba slučaja jeste sklonost da se globalizacija savremenog društva posmatra kao proces podložan svesnoj kontroli određenih moćnih aktera koji to rade isključivo u svom interesu.

Rezime: Otvaranje mogućnosti u svojoj implicitnoj formi ili eksplicitno navođenje da se najsoženiji i najraznovrsniji globalni ekonomski procesi posmatraju kao sredstvo putem

kojeg moćne elite ostvaruju svoje interese i ciljeve na uštrb ljudi koji nisu u posedu te moći, predstavlja primer uobičajenog populističkog diskursa.

Populistički diskurs liberalne demokratije u udžbenicima iz Istorije

Odnos naroda i elita kao i glavni fenomeni posredničke demokratije kojima smo se bavili (političke partije, posredničke institucije, udruženja, pokreti, podela vlasti i lideri) u velikoj većini slučajeva prikazani su na neutralan i objektivnan način u udžbenicima iz istorije. U ovim udžbenicima, međutim, populistički diskurs liberalne demokratije značajno je prisutniji nego u udžbenicima iz Sociologije.

Kao i u slučaju populističkog diskursa liberalne demokratije u udžbenicima iz sociologije i u slučaju udžbenika iz istorije dominira anti-elitistički diskurs o usmeravanim procesima globalizacije.

Udžbenici istorije izdvajaju se po tome što je u njima uočeno prisustvo posebnog populističkog diskursa lidera, kojima se prikazuje određena vrsta njihove posebnosti. Ova posebnost u vezi je i sa procesima relativizacije lične odgovornosti za zločine određenih istorijskih ličnosti na koje nailazimo u udžbenicima.

a. Rastegljivost definicije populizma – primer neadekvatne definicije populističke mere na primeru reformi Ustavobranitelja i kneza Miloša

U segmentu koji se bavi unutrašnjom politikom za vreme vladavine Ustavobranitelja u Srbiji, autor Dušan Omčikus neke političke poteze eksplicitno određuje kao populističke: „Rast administracije uvećao je troškove za činovničke plate, a populistička politika snižavanja poreza umanjila je priliv sredstava u državnu kasu. Tako nastali manjak u budžetu vlada je pokušala da umanja uvođenjem posrednih nameta (sudskih i drugih taksi).” (Omčikus, 2015: 292) Isti autor na drugom mestu, određene političke poteze povučene za vreme druge vladavine Miloša Obrenovića, takođe, opisuje kao populističke: „Većina populističkih mera sprovedenih u korist seljaka (pojednostavljanje sudskog postupka, smanjenje zelenaških dugova, ukidanje taksi za seču šuma) bila je dugoročno neodrživa i morale su biti ukinute za vreme kneza Mihaila”. (Omčikus, 2015: 297)

Autor verovatno određuje politiku snižavanja poreza kao populističku zato što je ona doneta zarad uvećanja političke podrške uprkos tome što je bilo neminovno da će stvoriti manjak u državnoj kasi. U drugom pasusu, autor dovodi populističku meru u vezu sa nepromišljenošću, odnosno sa zanemarivanjem dugoročnih efekata neke kratkoročno isplative politike. Ovo jeste čest slučaj sa populističkim političkim predlozima kako u istoriji, tako i danas. Nepreciznost, međutim, ostaje na onom nivou moguće interpretacije koja bi sam sadržaj političke reforme, koje autor navodi, odredila kao populističke po sebi.

Rezime: Jedan od problema rastegljivosti samog pojma populizma ogleda se u nedovoljno jasnim kriterijumima pri oceni neke političke odluke kao populističke. Na ovom primeru se vidi da dolazi do krajnje rastegljivog korišćenja termina populizam pri opisivanju političkih

mera, koje po sebi uopšte ne moraju da budu populističke (mere snižavanja poreza, pojednostavljivanje sudskih procedura, ukidanje taksi itd.)

b. Relativizovanje lične odgovornosti lidera za zločine

U lekciji „Svet između demokratije i totalitarizma” autor Momčilo Pavlović učenicima na neutralan način prikazuje političke sisteme sovjetske Rusije, fašističke Italije i nacističke Nemačke. Dok opisujući Adolfa Hitlera napominje da se ovaj „smatra odgovornim za smrt oko 20 miliona ljudi i velika materijalna razaranja” (Pavlović, 2016: 122) u opisivanju J.V. Staljina, uz navođenje sporednih činjenica, izostaje eksplicitno naglašavanje odgovornosti za masovne zločine: „Odlikovan najvišim sovjetskim odlikovanjima, a jedini nosio čin generalisimusa. Živeo je skromno. Tokom njegove vladavine nestalo je oko 20 miliona ljudi u progonima, logorima ili od posledica ekonomske politike, posebno na selu.” (Pavlović, 2016: 118).

Na stranu suviše naglašavanje Staljinovih vojnih priznanja imajući u vidu da su pomenuta odlikovanja bila više stvar političkih odluka nego bilo kakvog postepenog vojnog napredovanja, doprinosa i ličnog vojnog umeća (budući da je 1943. Staljin proglašen za maršala po političkoj, ne vojnoj liniji) kao i toga da čin generalisimusa formalno nikada nije proglašen za najviši vojni čin SSSR iznad čina maršala, a sam Staljin ga je ionako odbio, upadljivo je odsustvo eksplicitnog navođenja Staljinove lične odgovornosti za masovne zločine oko čega više ne postoje nikakvi sporovi u ozbiljnoj istorijskoj nauci.

Što se tiče nacionalne istorije, isti autor takođe do određene mere relativizuje i ulogu Milana Nedića u lekciji koja se bavi okupacijom i podelom Jugoslavije. „O ulozi generala Nedića postoje različita mišljenja. Kao general kraljevske vojske pod zakletvom, nije smeo da prihvati mesto koje mu je nemačka vojna uprava ponudila i u tom pogledu može se smatrati aktivnim kolaboracionistom. Nasuprot tome, Vlada narodnog spasa uspela je da pod njegovom upravom raznim aktivnostima obezbedi ishranu velikog broja porodica i prihvati preko pola miliona srpskih izbeglica sa prostora Nezavisne države Hrvatske, Kosova i Metohije i Makedonije. U Srbiji je organizovan i prijem nekoliko hiljada Slovenaca koje su proterali Nemci. Osnovni cilj Nedićeve vlade bio je mir u Srbiji, izbegavanje represalija okupatora i borba protiv komunista.” (Pavlović, 2016: 189).

Odgovornost Milana Nedića se, po autoru, dakle, iscrpljuje u kršenju vojničke zakletve i samom činu prihvatanja mesta predsednika vlade. Interpretirajući navodnu plemenitu motivaciju Nedića, autor ni implicitno ne upućuje na ozbiljne navode istoričara da je žandarmerija Nedićeve vlade bila logistički odgovorna za hapšenja i isporučivanja ljudi koje je čekala sigurna smrt kod Nemaca. Ovih navoda nema ni u izdvojenom biografskom segmentu u istoj lekciji koji se bavi Nedićem.

Ukoliko se vratimo na svetsku istoriju, razmatrajući problem dekolonizacije i revolucije u Aziji, Africi i Latinskoj Americi autorka Mira Radojević slikovito prikazuje lik i delo Fidela Kastro. Ovaj prikaz, međutim, ne sadrži bilo kakvo navođenje odgovornosti za zločine počinjene bilo tokom perioda revolucije, bilo tokom perioda političke represije koja u promenljivom obliku na Kubi postoji do danas. Tek implicitno naslućujemo da je postojao neki problem „Tokom njegove vladavine zemlju su napustili mnogi Kubanci. U celom svetu poznat je po vojnoj uniformi, bradi i neizbežnoj cigari.” (Radojević, 2014: 330). Ova autorka takođe tvrdi da njegovog saborca Ernesta Če Gevaru „danas mnogi smatraju jednim od svetaca savremenog doba. Po rečima Nelsona Mendele, popularni Če je i dalje - inspiracija za

svakog čoveka koji voli slobodu. Žan Pol Sartr je smatrao da je - živeo svoje reči i govorio svoja dela, a časopis *Tajms* da je jedna od 20 najvećih ikona i heroja dvadesetog veka. Drugi savremenici i proučavaoci, pak, videli su u njemu ludaka i svirepog ubicu. Njegova fotografija snimljena 1960. godine, koja se može videti na odevnim predmetima, plakatima i bedževima, najpoznatija je i najkorišćenija fotografija na svetu.”(Radojević, 2014: 330)

Ovde, dakle, postoji jasna diskrepanca između, sa jedne strane, interpretacije „sveca” i sa druge strane, interpretacije „ludaka i svirepog ubice”. Razlika je u tome što za ovu drugu ne postoji navođenje nikakve ozbiljnije reference, iako historiografija nema dileme o dokazima masovnih egzekucija na Kubi kojima je Če Gevara direktno komandovao.

Na drugom kraju sveta, lider nadahnut istom totalitarnom ideologijom, Mao Cedung, prikazan je na veoma selektivan i relativizujući način od strane autora Momčila Pavlovića u ranije spomenutom udžbeniku. Naime, na dva mesta u udžbeniku upoznajemo se sa fenomenom kulturne revolucije u Kini. Na prvom mestu u sklopu biografskog segmenta o Mao Cedungu: „Godine 1966. započinje kulturna revolucija sa ciljem da se unište neprijatelji revolucije” (Pavlović, 2016: 172), kao i na drugom mestu od strane istog autora: „U Kini je 1965. godine izbila kulturna revolucija kako bi se obnovio revolucionarni polet i iskorenili svi koji se opiru revoluciji.(Pavlović, 2016: 220)”. Na stranu što dolazi do nedoslednosti po pitanju godine kada zapravo počinje ovaj proces, autor ni u prvom, ni u drugom slučaju ne navodi ličnu odgovornost Maoa Cedunga kako za pokretanje ovog procesa, tako ni za ostale politike koje su imale razorne ljudske posledice.

Primer iz najbliže istorije nalazimo kod autorke Mire Radojević u njenom udžbeniku u delu koji se bavi padom Slobodana Miloševića. Ovde se na krajnje uprošćen i selektivan način opisuje niz političkih događaja iz naše savremene istorije, čime autorka otvara prostor za relativizaciju lične odgovornosti lidera: „Slobodan Milošević se tokom 90-ih godina više puta suočavao sa nezadovoljstvom građana, iskazanim na uličnim protestima i demonstracijama. Koristeći se sukobima u opozicionim političkim partijama i kontrolom važnijih štampanih i elektronskih medija, uspevao je da ostvari pobedu i održi se na vlasti. Revolt zbog ekonomskih problema, teških uslova života i političkih neslaganja dostigao je svoj vrhunac krajem septembra i početkom oktobra 2000. godine.” (Radojević, 2014: 383) Lična odgovornost Slobodana Miloševića za probleme koji su uzrokovali nezadovoljstvo ljudi, pored pomenute „kontrole važnijih medija” nije se ni implicitno pojavila na stranicama ove lekcije.

Rezime: U navedenim odlomcima suočeni smo sa očigledno jednostranim, pristrasnim, vrednosno ili ideološki naglašenim prikazom istorijskih ličnosti od kojih su svi, uz izuzetak Če Gevare, bili politički lideri u određenom društvenom kontekstu. Iz ovakvih prikaza stiže se utisak o posebnosti određenih istorijskih ličnosti za koje ne važe ista pravna i moralna pravila kao za neke druge istorijske ličnosti (prikaz Hitlera u odnosu na Staljina). Posebnost koja može da se poveže sa likom i delom pomenutih ličnosti prikazana je u odnosu na njihovo izuzeće od lične i političke odgovornosti za zločine. U kontekstu populističkog diskursa posredničke demokratije, diskurs lidera jeste jedan od važnijih sastavnih elemenata. Jednostrani, pristrasni i ideološko obojeni prikazi političkih lidera na ovaj način, kojima se ističe njihova posebnost i izuzeće, mogu ozbiljno da utiču na stvaranje pogrešne slike o ulozi lidera u političkom sistemu.

c. Procesi nametanja u različitim oblicima

Radoš Ljušić i Ljubodrag Dimić u svom udžbeniku tokom razmatranja pozicije SAD posle Drugog svetskog rata konstatuju: „Zahvaljujući poziciji koju su imale nastojale su da posleratnom svetu nametnu: svoje ideje, vrednosti, model razvoja, ali i svoje proizvode, kapital i interese. Globalna misija SAD temelji se na ubeđenju da 1945. godine nije pobedilo samo američko oružje već i američki način života.” (Ljušić, 2015: 241). U istom udžbeniku pomenuti autori razmatrajući procese globalizacije, po završetku Hladnog rata, navode da se „preko masovnih medija, obrazovanja, umetnosti globalizacija **nameće** kao opštevažeći politički i kulturni model zapadnih demokratskih društava (pre svih SAD). Iz vojnog ugla globalizacija **insistira** na formiranju vojne hegemonije dominantnih država sveta.” U istom pasusu nailazimo na veoma učestalu upotrebu reči nametanje: „U sferi politike ona (globalizacija) poništava suverenitet nacionalne države i nastoji da **nametne** regionalne i nadnacionalne institucije i vlade.” Globalizaciju dalje oslikavaju kao: „**nametanje** volje nadnacionalnih institucija „odozgo” (autoritarna globalizacija) i mnogo šta drugo. Nasuprot pristalicama globalizacije koji je smatraju spontanom planetarnim procesom njihovi kritičari je tumače kao projekat koji **nameće** dominaciju Zapada, amerikanizaciju sveta i novu imperijalnu politiku.” (Ljušić, 2015: 262).

U ovom poglavlju „Procesi globalizacije” koji je deo lekcije „Svet u savremenom dobu” kako bi se opisali srodni procesi u vezi sa globalizacijom, reč „nametanje” korišćena je pet puta u različitim oblicima, dok su toliko puta korišćene i reči: „integracija”, „objedinjavanje” i „povezivanje”, ali ukupno.

Sa druge strane, u ranije pomenutom udžbeniku Mire Radojević, uz sličnu pesimističnu konstataciju da „pored više modernizacijskih tekovina, globalizacija izaziva strah zbog nametanja jednoobraznih shvatanja, gubljenja nacionalnih identiteta i mogućnosti nestajanja kultura i malih naroda” (Radojević, 2014: 349) nailazimo na krajnje neobičnu definiciju nepoznate reči: „Globalizacija: pretvaranje sveta u jedinstven sistem.” (Radojević, 2014: 349). Iako ne upućuje jasnije kakav je kvalitet tog jedinstvenog sistema, jasno je da je on plod ranije pomenutih lokalno razarajućih procesa kojima mogu da upravljaju samo izuzetno moćne elite na globalnom nivou.

Rezime: Iako periferno spominju značaj i tek usput dotiču prednosti procesa globalizacije, autori daleko više naglašavaju ne samo negativne aspekte ovih procesa, već ih smeštaju u kontekst posebnih interesa elita koja sprovode pomenuto nametanje. Kao i u slučaju nekih primera populističkog diskursa iz udžbenika Sociologije i ovde se suočavamo sa uobičajenim motivom o moralno upitnim elitama i međunarodnim organizacijama, koje savremene ekonomske, političke i kulturne procese povezivanja zapravo usmeravaju ili kontrolišu kako bi maksimalizovali svoj dobitak u odnosu na nemoćne predstavnike različitih naroda. Uz ovakav jednostrani, pristrasan i ideološki naglašen prikaz, učenici ne stižu valjani uvid u savremene procese globalizacije u kojima različiti međunarodni akteri imaju važnu ulogu.

d. Elite međunarodne zajednice protiv Srbije

U lekciji „Društvena kriza i razbijanje zajedničke države 1980-2000.” Momčilo Pavlović na veoma jednostran, sužen i selektivan način navodi sled događaja u vezi sa ulogom propagandno veoma popularne konstrukcije međunarodne zajednice. „Međunarodna zajednica nije priznala SRJ, ostajući pri konstataciji da je Jugoslavija kriva za rat u Bosni. Sa jugoslovenske strane odgovarano je da niko nema pravo da spreči maticu da pomaže svoje

sunarodnike u Bosni, pogotovo humanitarno, kada to ne čine međunarodne organizacije. Odgovor međunarodne zajednice bilo je uvođenje ekonomskih i političkih sankcija prema SRJ, odlukom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 29. maja 1992. godine.”(Pavlović, 2016: 251)

U ovom pasusu autor sa jedne strane postavlja (eksplicitno koristeći sledeće odrednice) humanitarnu pomoć matice prema svojim sunarodnicima u situaciji kada im ne pomaže nijedna međunarodna institucija i sa druge strane kaznu za takvo ponašanje u formi nametanja sankcija od strane međunarodne zajednice, što podržava i UN. Nijednog trenutka se ni implicitno ne navodi moguća odgovornost za počinjene zločine sa druge strane.

Ova lekcija se nadovezuje na segment o krizi na Kosovu i Metohiji i bombardovanju Srbije. „Svakodnevnne oružane akcije albanskih terorističkih grupa, proglašene za Oslobođilačku vojsku Kosova, razbojništva i sukobi sa snagama reda u kojima je stradalo sve više civila, izuzetno su zaoštrili stanje na Kosovu. Konačno su se i zapadne države umešale, dajući otvorenu podršku Albancima. Posle neuspešnih pregovora u Rambujeu i Parizu i odbijanja srpske strane da potpiše ultimativne zahteve o povlačenju vojske i policije sa Kosova februara 1999. usledila je agresija NATO koja je trajala od 24. marta do 10. juna 1999. Poginulo je između 1200 – 2500 civila, a od tog broja njih 88 bila su deca, dok je povređeno oko 5000 ljudi. Naneta je ogromna materijalna šteta, nezvanično procenjena na trideset milijardi dolara. Prema drugim podacima šteta je iznosila oko sto milijardi dolara.”(Pavlović, 2016: 251).

Rezime: Ovakav jednostrani, pristrasan i ideološki naglašen prikaz „međunarodne zajednice”, rata u Bosni i krize na Kosovu, uz oštru dihotomiju između strane dobra i strane zla, upućuje na više nego jasan stav autora da postoji globalni interes međunarodnih elita protiv srpskog naroda u različitim kontekstima. Ovo je veoma čest motiv nacionalističkog populističkog narativa kod nas koji, pre svega, podrazumeva odgovornost međunarodnih elita za izazivanje i sprovođenje svih kriza i sukoba koji su se dešavali na našim prostorima, posebno od perioda raspada Jugoslavije.

Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Sociologije

Udžbenici sociologije obrađuju ekonomska pitanja znatno više u odnosu na ostale predmete. Pored usputnih pominjanja ekonomskih fenomena koja se nalaze razbacana po udžbeniku, postoje i celokupna poglavlja koja se iz sociološke perspektive bave ekonomskim pitanjima: to su poglavlja o društvenoj nejednakosti, radu, ekonomskim aspektima društva i globalizaciji. Udžbenici, premda uglavnom pisani neutralnim tonom, obiluju problematičnim segmentima, gde se neproverljive tvrdnje, potpuno netačni podaci ili odavno napuštene teorije uzimaju kao relevantni prikazi stvarnosti. Ovde svakako treba izdvojiti radnu teoriju vrednosti koju je definisao Karls Marks, a koja je još u XIX veku u ekonomskoj teoriji napuštena, ali se u udžbenicima sociologije i dalje predaje, ne kao jedno od viđenja makar i arhaično, već kao legitimno ili jedino objašnjenje vrednosti. Populistički diskurs provejava s vremena na vreme, pre svega u poglavlju o društvenim nejednakostima i globalizaciji. Imajući u vidu njihov sadržaj, može se tvrditi da udžbenici sociologije u velikom broju

slučajeva daju iskrivljenu sliku ekonomije i tržišne privrede, što kasnije može imati posledice i na polju političkih preferencija kasnijih glasača.

a. Nejednakost u dohotku kao nameravana posledica

Udžbenici posvećuju celokupno poglavlje društvenim nejednakostima. Tu se obrađuju različiti aspekti društvenih nejednakosti, te je pažnja u analizi data samo ekonomskim aspektima nejednakosti.

Zavod za izdavanje udžbenika (Grupa autora, 2012: 109-110) daje kratak i površan pregled ekonomskih nejednakosti, prikazujući uglavnom nejednakosti u dohotku između zemalja (razvijenih i nerazvijenih), posvećujući samo par rečenica nejednakosti unutar zemalja i to na primeru SAD. Nakon toga daje se prikaz nejednakosti u zapošljavanju i obrazovanju, gde se opet akcenat baca isključivo na razlike između bogatijih i zemalja u razvoju (Grupa autora, 2012: 110-112). Globalne nejednakosti su veoma kratko obrađene (Grupa autora, 2012: 114) i ostaju na kratkom neutralnom prikazu stanja. Iznose se netačni podaci: „Ekonomski i tehnološki rast nisu išli istom trasom sa demografskim rastom, tako da su u nekim regionima (Evropa, Severna Amerika) skoncentrisane pogodnosti razvoja, a u nekim prenaseljenost, siromaštvo i glad (podsaharska Afrika, južna Azija). To znači da ukupni rast nije doneo smanjenje nego povećanje globalnih nejednakosti zbog toga što je tempo razvoja siromašnih zemalja znatno sporiji.” Samo letimična provera ovih podataka putem World Economic Outlook baze Međunarodnog monetarnog fonda pokazuje da je prosečna stopa ekonomskog rasta 1990 – 2016. godine za razvijene zemlje iznosila 2,2%, a za zemlje u razvoju 5%, pa čak i za zemlje podsaharske Afrike 4,1%. Jaz se, dakle, ne povećava, već se smanjuje.

U okviru opisa društvene nejednakosti daje se opis neuspeha socijalizma (Grupa autora, 2012: 106) politikom nacionalizacije ili kolektivizacije, koja jeste ukinula klasu kapitalista, ali je dovela do stvaranja klase kolektivnih vlasnika, pa su se stoga društvene nejednakosti perpetuirale i da se „krajem dvadesetog veka evropski socijalizam urušio”.

Udžbenik kuće Klett (Vuletić, 2012: 74) u odeljku o društvenoj nejednakosti postavlja pitanje na koje odmah i daje odgovor: „Zašto lekari imaju u proseku veća primanja i ugled od vozača autobusa? Zbog toga što je raspodela bogatstva i ugleda regulisana određenim pisanim i nepisanim društvenim normama.” Međutim, nivo zarada pre svega zavisi od produktivnosti - procenjene vrednosti koje svako od radnika proizvede. Kako potrošači više vrednuju usluge lekara, njihove zarade više su od zarada vozača. Osim toga, pitanje visine zarade je dakle u proizvodnji, a ne raspodeli bogatstva. Zaobilaženje produktivnosti u objašnjavanju razlika među zaradama prisutno je i docnije u ovom poglavlju (Vuletić, 2012: 78).

U nastavku se obrađuju i globalne nejednakosti, na neutralan način: daje se opis ekonomske strukture razvijenih, srednjerazvijenih i zemalja u razvoju. Potom se predstavljaju modernizacijska i teorija zavisnosti koje imaju za cilj objašnjavanje ovih razlika. Jedino ovaj udžbenik daje pregled siromaštva: dajući koncept apsolutnog i relativnog siromaštva, kao i dva objašnjenja pojave siromaštva kao posledice individualnih ili sistemskih nedostataka.

Udžbenik Data Status-a (Jovanović, 2016: 100) u odeljku o socijalističkim idejama o jednakosti, prikazuje motiv za ukidanjem ekonomskih nejednakosti, ali i kako je ovo

izgledalo u praksi u odnosu na zamišljeni ideal i kakve je ovo posledice imalo po efikasnost ekonomskog sistema i političke slobode, ali i da ni time ekonomska nejednakost nije bila ukinuta već su njeni izvori bili promenjeni.

Odeljak o globalnim ekonomskim nejednakostima prilično je nejasan, a čak su prisutne i kontradiktornosti. Navodi se (Jovanović, 2016: 102) da „uprkos naučnom i tehnološkom razvoju, razlike između severa i juga se sve više produbljuju” - iako u zadnjim decenijama kontinuirano dolazi do ekonomskog razvoja čak i najmanje razvijenih zemalja, a broj ljudi koji žive u apsolutnom siromaštvu se značajno smanjuje. Ovom iskazu protivureći čak i tabela priložena na narednoj strani, pošto prikazuje da je stopa ekonomskog rasta zemalja sa niskim (2,3%) ili srednjim prihodima (2,0%) bila viša od zemalja sa visokim prihodima (1,7%) što ukazuje na ekonomsku konvergenciju, tj. da se jaz među njima polako smanjuje. Dalje se navodi da „investicije sa kojima stižu nove tehnologije i znanja nisu pravično raspoređene u svetu”, zanemarujući činjenicu da se ni kiša ne raspoređuje ravnomerno među zemljama, a kamoli investicije. Postoji niz važnih faktora koji determinišu tokove dugoročnog kapitala kao što su investicije - među njima su i zaštita imovinskih prava putem nezavisnog i efikasnog pravosuđa, makroekonomska stabilnost, kvalitetna infrastruktura i veličina domaćeg tržišta (merena brojem stanovnika i njihovom kupovnom moći) što sve, nažalost, nije na strani zemalja u razvoju. Bespredmetno je raspravljati o pravičnosti u raspodeli stranih direktnih investicija, pošto se tu može govoriti o principu pravičnosti koliko i u slučaju gripa. Ali ovakav pristup kada se nešto a priori objašnjava kao nepravično (iako je taj fenomen izvan takve definicije) navodi na zaključak da je postojeća raspodela investicija posledica namerne politike da bogati ne žele da dele svoja znanja i tehnologiju sa siromašnima da bi se tako bogatili na njihov račun.

Odeljak posevećen značaju klasne analize danas (Jovanović, 2016: 105) daje prikaz dva suprotstavljena mišljenja – neoliberalnim i teorijama društvenih sukoba. Tu se prostor daje proizvoljnim i neutemeljenim tvrdnjama: „Svetska ekonomska kriza, bankrot velikog broja preduzeća, otpuštanje miliona radnika jesu realnost savremenog društva. Objašnjenje ovih pojava određivanjem klasnih interesa njihovih socijalnih nosilaca ukazuje na to da su klase još uvek upotrebljiv instrument u analizi društvenih nejednakosti.” Pokušaj objašnjavanja nastanka i toka ovih ekonomskih fenomena putem klasnih interesa nema nikakvo metodološko utemeljenje. Pored toga, prisutan je i populistički diskurs podele na bogatu elitu i siromašno stanovništvo, iako je situacija mnogo kompleksnija: „Gomilanje bogatstva u rukama malog broja kapitalista na vrhu društvene lestvice i sve veće siromaštvo radnika na dnu pokazuju da je teret ekonomske krize neravnomerno raspoređen”. Spominje se neravnomerno raspoređivanje tereta ekonomske krize – što je potpuni nonsens, jer se negativni efekti kriza nikada ne raspoređuju jednako već u skladu sa ekonomskim zakonitostima, neke industrije su pogođene, neke nisu, u zavisnosti od tražnje za njihovim proizvodima. Pored toga, uzrok rastuće nejednakosti u dohotku prisutne u razvijenim državama nalazi se pre svega u ekonomskoj globalizaciji – njena posledica je da dohoci radnika u zemljama u razvoju rastu, ali da dohoci radnika u razvijenim zemljama stagniraju. Interesantno je da se i dalje spominje „svetska kriza” kao uzrok problema, iako je globalni ekonomski rast bio negativan samo 2009. godine, dok je od tada pozitivan – čak i tada je ekonomski rast bio prisutan u zemljama u razvoju, dok su negativni ekonomski efekti uglavnom bili prisutni u razvijenim zemljama. Nakon 2009. sve zemlje i one razvijene i one u

razvoju, nastavljaju da beleže ekonomski rast. Tako da kriza niti je svetska, niti je i dalje „realnost savremenog društva”.

Logosov udžbenik (Stanojević, 2016: 121-122; 123-125) daje veoma kratak pregled ekonomskih nejednakosti i to pre svega kroz predstavljanje apsolutnog i relativnog siromaštva i globalnih nejednakosti. Ovaj drugi odeljak daje prikaz broja ljudi koji žive u apsolutnom siromaštvu po kontinentima, te predstavlja teorije zavisnosti, svetskog sistema i teoriju modernizacije. Premda je ovaj prikaz uglavnom neutralan, postoje i ozbiljna iskakanja koja se mogu ilustrovati iskazima: „Savremeni svetski sistem počiva na principu eksploatacije i nejednake razmene rada” ili „Teorija modernizacije pruža ideološku potporu i opravdanje za dominaciju kapitalističkog sistema, zbog čega je bila pogodna u zapadnim društvima”.

Rezime: U razumevanju nejednakosti u dohotku ne spominje se produktivnost rada već se evociraju društvene nagrade; globalne ekonomske nejednakosti prikazuju se kao nameravana posledica i da se vremenom sve više povećavaju, evocirajući stare opise da „siromašni postaju siromašniji, a bogati bogatiji”.

b. Fleksibilizacija radnih odnosa kao nezaposlenost

Udžbenici globalizacije posvećuju jedno celo poglavlje radu. Rad se definiše sa antropološkog, ekonomskog i socijalnog aspekta, a potom se posebna pažnja posvećuje različitim oblicima proizvodnje u skladu sa razvojem društva; podeli rada i promenama u organizaciji proizvodnje, gde se opet detaljnije obrađuju tejlorizam, fordizam i postfordizam. Interesantno je to što nijedan od udžbenika ne spominje povećanje produktivnosti do koje dolazi usled specijalizacije rada, što je verovatno najvažnija stvar koja je dovela do razvoja civilizacije. Pored ovih tema, obrađuju se i fenomeni zaposlenosti i nezaposlenosti, te zadovoljstvo radom. Sve u svemu, poglavlja o radu uglavnom su adekvatno napisana.

Jedino Klett-ov udžbenik (Vuletić, 2012: 111) obrađuje sukobe na radu, pre svega štrajkove. Ova poglavlja su uglavnom napisana neutralnim tonom. Jedini problematičan nalazi se u odeljku o nezaposlenosti, gde nakon adekvatno prikazanog opšteg dela, dolazi veoma problematičan opis fleksibilizacije tržišta rada na osnovu jednog anegdotalnog iskaza, pomoću koga se izvlači opšti zaključak, što nije metodološki ispravno: „Treba reći da poseban oblik nezaposlenosti predstavlja tkzv. fleksibilna zaposlenost, odnosi poslovi sa skraćenim radnim vremenom i poslovi na ugovor. Upravo ova vrsta poslova skriva stvarne razmere nezaposlenosti. Evo primera: na tvrdnju (bivšeg) američkog predsednika Klintonu da je u njegovom mandatu otvoreno na stotine hiljada novih radnih mesta, jedan Amerikanac je rekao, a Ulrich Bek zabeležio: „Da, samo ja imam tri posla, ali mi to nije dovoljno da prehranim porodicu.” Ovakav stav je posledica posmatranja zastarelog oblika industrijskih odnosa (jedan poslodavac i jedan radnik, koji radi tokom 5 radnih dana u nedelji ukupno 40 radnih časova) koji je odgovarao većem delu XX veka, ali ne i novim industrijama i načinima rada u XXI, niti preferencijama i obavezama svih radnika. Uvođenje mini i midi poslova sa nepunim radnim vremenom dovelo je do velikog povećanja aktivnosti na tržištu rada upravo onih grupa kojima nije odgovarao do tada preovlađujući aranžman: mladima na školovanju,

ženama sa malom decom, onima kojima je potreban dopunski izvor prihoda itd. Time je stopa nezaposlenosti značajno smanjena, a ne sakrivena.

Rezime: Rad se opisuje iz nekoliko različitih uglova, kao i opis zaposlenosti i nezaposlenosti. Proces fleksibilizacije radnih odnosa (nove vrste ugovornih odnosa, porast usluga) opisuju se negativno, kao da njime dolazi do skrivanja povećane nezaposlenosti.

c. Zastarela shvatanja o ekonomiji – radna teorija vrednosti i merkantilizam

Ekonomski aspekti takođe su dobili jednu celu lekciju u udžbenicima. Međutim, njihov sadržaj i obim se znatno razlikuju: Nebojša Jovanović (Data Status) ekonomiji je posvetio samo 5 strana, dok je Ognjen Radovanović (Zavod za udžbenike) posvetio 11. Udžbenici opisuju razlike između različitih ekonomskih sistema: kapitalizma ili tržišne privrede i socijalizma ili centralnoplanske privrede. Pored toga, opisuju se vrednost robe i uloge novca.

Postoje ozbiljne zamerke postojećem sadržaju: tako samo izdanje Zavoda za udžbenike sadrži opis najvažnijih principa ekonomije – ograničenost resursa i oportunitetni trošak, dok su ostali autori tu nemi. Samim tim, bilo kakvo dalje pričanje o ekonomiji nije smisleno.

Druga najvažnija zamerka jeste predstavljanje Marksove definicije radne vrednosti kao važeće (da količina uloženog rada određuje vrednost neke robe ili usluge), iako je ova teorija napuštena još u drugoj polovini XIX veka marginalističkom revolucijom u ekonomskoj teoriji. Ovakav prikaz prisutan je kod Milene Stanojević, Vladimira Vuletića i Nebojše Jovanovića, a nedostaje samo kod Ognjena Radonjića.

Udžbenik Logosa (Stanojević, 2016: 172-174) predstavlja razvoj ekonomske misli, ali pod time podrazumeva samo zastarele i odavno prevaziđene preteče ekonomske misli: merkantilizam i fiziokratizam, te potom mišljenje Marksa, Dirkema i Vebera i naposljetku Adama Smita. Jedino pozitivno što se ovde može izdvojiti jeste da je Smitovom učenju dat priličan prostor. Noviji razvoj ekonomske misli uopšte nije ni spomenut, a kamoli predstavljen (kejzijanizam, monetarizam, neoklasična sinteza, neokejnzijanizam). Dati udžbenik daje opis ponude i tražnje na tržištu i kakve reperkusije to ima na cenu, ali i pored toga ne uviđa nekonzistentnost ovog mehanizma sa predstavljenom radnom teorijom vrednosti.

Udžbenik Zavoda za udžbenike koji je sastavio (Grupa autora, 2012) daleko je najopširniji od ostalih. Pored već pomenutih fenomena oskudnosti resursa i oportunitetnog troška, on predstavlja i tri pitanja na koje prema njemu odgovara ekonomija: šta, kako i za koga proizvoditi. U okviru odgovora na treće pitanje on tvrdi da se to odnosi na raspodelu društvenog proizvoda, da li će raspodela biti ravnomernija ili neravnomernija. Međutim, ovo pitanje nema veza sa tim. Redistribucija dohotka jeste važno pitanje, ali ono pripada domenu političkog, a ne ekonomskog. Interesantno je i to da se daju neadekvatni primeri, pošto razlike u zaradama među različitim profesijama imaju uporište u produktivnosti među njima, što se potpuno previđa. Pored toga, autor detaljno obrađuje probleme tržišnih felera kao situacije u kojima je moguće da državna intervencija celokupno društvo dovede u efikasnije stanje.

Problematican deo nalazi se u odeljku o distributivnoj funkciji tržišta (Grupa autora, 2012: 163): „Tržište je sistem za donošenje odluka koji ne funkcioniše po principu pravednosti, već se dobra i usluge usmeravaju u pravcu onih koji poseduju bogatstvo. Tako se često neće proizvoditi dobro za kojim postoji realna potreba, već će se proizvoditi dobro za kojim postoji kupovno moćna tražnja (na primer pas bogataša se hrani biftekom, dok sa druge strane siromašna deca nemaju šta da jedu)”. Primer ne odgovara tvrdnji, jer će se biftek i dalje proizvoditi, bilo da ga jedu deca ili pas. Drugo, ovaj stav implicira da postoji neko objektivno merilo koje se može iskoristiti da se vidi da li je neko dobro neophodno potrebno ili nije, što nikako nije istina. Ko i na koji način može utvrditi šta je to realna potreba, a šta nije? Jedino što se može tvrditi jeste da su potrebe neograničene.

Rezime: Predstavljaju se veoma zastarela shvatanja o ekonomiji – merkantilizam i fiziokratizam, a nedostaje pominjanje osnovnih ekonomskih principa kao što je oportunitetni trošak. Takođe se predstavlja i radna teorija vrednosti kao tačna iako je napuštena još u XIX veku. Redistribucija dohotka koja je političko pitanje predstavlja se kao ekonomsko.

d. Predstavljanje procesa globalizacije kao eksploataciju siromašnih od strane bogatih

Globalizaciji je u udžbenicima sociologije posvećena značajna pažnja, što se ogleda u tome što je ovom fenomenu dodeljeno celo jedno poglavlje. Sociologija se ispituje sa političkog, ekonomskog i kulturnog aspekta. Uglavnom je prisutan neutralan ton: autori daju nekoliko različitih, često i suprotstavljenih viđenja globalizacije, dok ostavljaju đacima da sami donesu konačne zaključke. Međutim, imajući u vidu ton teksta, odabir tema koje su obrađene, te i koliki prostor je dat različitim kritikama fenomena globalizacije, može se videti da su autori prilično kritički nastrojeni prema globalizaciji. Predstavljaju se i antiglobalistički pokreti, pre svega oni koji se suprotstavljaju ekonomskoj globalizaciji.

Negativan odnos prema kapitalizmu u kontekstu globalizacije iščitava se iz pojedinih stavova autora. Prilikom definicija globalizacije, jedan autor definiše i globalizam, kao „shvatanje da svetom vlada ekonomija zasnovana na neoliberalnom konceptu” (Jovanović, 2016: 236), dok drugi udžbenik (Grupa autora, 2012: 288) iznoseći stavove protivnika globalizacije koristi izraz „kazino kapitalizam”.

Opis antiglobalizma često je nejasan, a u njemu se može pronaći i populistički narativ – svaljujući krivicu za ekonomske probleme koji imaju dublje uzroke na globalizaciju. „Zbog smeštanja ovih korporacija u delove sveta gde je jeftina radna snaga i gde su jeftine sirovine, globalizacija se posmatra kao objekat eksploatacije siromašnih zemalja. Nezadovoljstvo se izražava borbom protiv ekonomske i finansijske krize i protiv nezaposlenosti.” (Stanojević, 2012: 296). Kako se neko tačno bori protiv nezaposlenosti i krize, međutim, ostaje u domenu neobjašnjivog.

Prilikom predstavljanja kritike globalizacije, ponekada se zalazi i u populistički narativ: „Postavlja se pitanje u kojoj meri državni parlament donosi važne odluke u zemlji, a u kojoj svetski centri ekonomske moći” (Stanojević, 2016: 291). Najviše u tome prednjači Klett-ov udžbenik (Vuletić, 2012: 237) koji ekstenzivno citira Pjera Burdijea i njegov stav o globalizaciji koji se može smatrati svojevrsnom teorijom zavere, par excellence primerom

populističkog narativa, a u najmanju ruku empirijski neproverljivom tvrdnjom: „Globalizacija je jedan snažan mit u punom značenju reči, jedan moćan diskurs, jedna snažna ideja, jedna ideja koja ima društvenu snagu da postiže verovanje. To je glavno oružje u borbama protiv tekovina države blagostanja. Drugim rečima, iza mondijalističke vizije stoji filozofija takmičenja u kojoj su najkompetentniji oni koji vladaju. Takmičenje je teorijsko opravdanje povlašćenih, koje nije ništa drugo do svojevrsan socijalni darvinizam. Iza te ideologije stoje najmoćnije svetske države, pre svega SAD, kao i multinacionalne kompanije, odnosno dominantne grupe i pojedinci koji njima upravljaju. Žrtve globalizacije su, između ostalih, evropski radnici koji sada moraju da se takmiče sa mnogostruko manje plaćenim radnicima iz nerazvijenih zemalja. Umesto da se šire po čitavom svetu, tekovine viševjekovne borbe radnika sada su dovedene u pitanje i u svojoj evropskoj postojbini. Globalizacija, ukratko, znači povratak na jedan oblik kapitalizma koji je divlji, ali racionalan i ciničan. Primer predstavljaju tehnološke inovacije koje omogućuju da ljudi rade manje, a zarađuju više, ali nasuprot tome u poslednjih dvadesetak godina beleži se stagnacija primanja većine zaposlenih, a potreba da održe nivo životnog standarda tera ih da rade prekovremeno ili više poslova istovremeno.”

Čest je motiv mekdonaldizacije kao primera jednoobraznosti (Stanojević, 2016: 294) koji nameće globalizacija – što je verovatno sud osobe koja nikada nije bila u nekom MekDonalds restoranu, imajući u vidu ogromne razlike u meniju koji se razlikuje od zemlje do zemlje, iako je osnovna ponuda ista. Neki od autora idu čak i dalje od toga, navodeći „principe mekdonaldizacije” (Jovanović, 2016: 239), koji su: *efikasnost, kalkulabilnost, predvidljivost, kontrola i iracionalna racionalnost*. Većina spomenutih principa su osnovni principi poslovanja koji važe za bilo koji privredni subjekt, nebitno na kom tržištu posluje, pa je potpuno nejasno kako su oni posebni samo za globalizaciju; *kontrola* pod kojom se podrazumeva nemogućnost diferencijacije proizvoda bila je obrađena u okviru tejlorizma, dok je iracionalnost racionalnosti definisana potpuno nerazumljivo kao „princip prema kojem čitav niz racionalnih poteza doprinosi stvaranju iracionalnog sistema na koji čovekom razum uopšte ne može da utiče”. Drugi autor (Vuletić, 2012: 238) takođe navodi principe mekdonaldizacije, ali neke druge: efikasnost, proračunatost, predvidljivost, tehnologiju i smanjenje troškova za radnu snagu, za koje čak i više važi komentar da su to osnovni principi poslovanja preduzeća.

Na kraju, neki autori (Vuletić, 2012: 244; Grupa autora, 2012: 290) navode gotovo istovetne reči Ulriha Beka, o ideji globalnog socijalizma koji bi transformisao globalizaciju: „Ističe se ideja globalnog socijalizma, kao nove socijalne utopije različite od modela koji je postojao u društvima realnog socijalizma.” Samo jedan udžbenik (Stanojević) se u tom vidu može zaista smatrati neutralnim, pošto dato poglavlje završava rečima: „Ova tema trebalo bi da nas inspiriše da kritički sagledavamo savremene procese, opažamo promene koje nastaju u vremenu i prostoru koji nas okružuje, uočavamo pozitivne i negativne posledice globalizacije i njihov uticaj ne samo na makro nivou nego i u našem svakodnevnom životu.”

Rezime: Globalizacija se uglavnom opisuje negativno, kao nametnuti proces eksploatacije siromašnih od strane bogatih. Navodi se i nada u novu socijalističku utopiju koja može transformisati globalizaciju u proces više u skladu sa namerama autora.

e. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena

U udžbeniku Zavoda za udžbenike (Grupa autora, 2012: 18), u odeljku o legitimitetu vladavine kao instrument vladavine kapitalističke elite navode se ekonomske i političke slobode: „Savremeni radnici u kapitalizmu prihvataju ključna gledišta liberalne ideologije o političkim i ekonomskim slobodama koje obezbeđuju parlamentarna demokratija i tržište i tako legitimišu vladavinu kapitalista.” Interesantno je da u nastavku teksta na istoj strani isti autor navodi da suprostavljen društveno-ekonomski sistem nije doveo do ukidanja eksploatacije: „Zbog toga su komunističke partije bile protiv tržišta i liberalne demokratije, ali nisu uspele da pronađu mehanizam koji bi ukinuo eksploataciju, koja je u realnom socijalizmu samo promenila oblik.”

U odeljku o Marksovom shvatanju klasa su čak dve strane (Grupa autora, 2012: 67-68) posvećene opisima uslova života i rada radnika tokom Industrijske revolucije u Velikoj Britaniji. Istovremeno, uopšte nema opisa onovremenih uslova života i rada radnika na selu, niti porasta kvaliteta života i radnih uslova radnika u narednim periodima. Time se stvara utisak da su stanovnici sela imali bolji životni standard te da su u odnosu na njih radnici u industriji bili izrabljivani, što nije bio slučaj - život je i tamo bio izuzetno težak i ispunjen napornim fizičkim radom, a takođe su u njemu učestvovali i žene i deca. Ovime se težak položaj radnika isključivo prebacuje na teren klasnih sukoba - radnici jedva životare da bi kapitalisti ubirali profit, umesto navođenja da kvalitet života zavisi od nivoa ekonomske razvijenosti, a koji je posledica produktivnosti: kako je prosečna produktivnost rasla usled veće akumulacije kapitala i tehnološkog razvoja, tako su rasle i nadnice kao i opšti kvalitet života radnika i to čak za vreme Marksovog života, što se ne spominje.

U okviru poglavlja o društvenim promenama (Grupa autora, 2012: 117), daje se prikaz tri vrste vremena Fernana Brodela: kratkog, srednjeg i dugog, pri čemu se daju neutemeljene i proizvoljne tvrdnje vezane za ekonomsko stanje: „Drugo vreme, prema Brodelu, jeste vreme ciklusa - perioda, u kojima se, na primer, smenjuju vladari ili se u ekonomiji smenjuju faze napretka s fazama nazadovanja, od kojih svaka traje oko 25 godina (a mi se već duže vreme nalazimo upravo u jednoj od tih silaznih faza).”

U okviru istog poglavlja spominje se i tranzicija, nažalost, takođe sa netačnim tumačenjem. „Tako se u početku verovalo da će se, uvođenjem višepartijskog sistema i tržišne ekonomije na osnovi masovne privatizacije vlasništva, postsocijalističke zemlje vrlo brzo preobraziti po uzoru na Zapad... Brzo se, međutim, pokazalo da su sve te zemlje prvih sedam - osam godina prelaza u kapitalizam, a u procesu restrukturisanja ekonomije, iskusile opadanje društvenog proizvoda... Iako su neke (uglavnom evropske) postsocijalističke zemlje počele ubrzano ekonomski da se oporavljaju, one i dalje nisu uspele značajnije da smanje nekadašnje zaostajanje za zapadnim zemljama.” Ovakav prikaz zanemaruje postojanje tranzicione recesije koja nastaje usled strukturnih promena u privredi jer je ekonomsko planiranje decenijama zanemarivalo komparativne prednosti, za čije iznalaženje je bilo potrebno vreme. Ne samo da su sve zemlje koje su naknadno postale članice Evropske unije vrlo brzo zabeležile ekonomski rast, pa su danas znatno bogatije nego što su to bile ranije, a i znatno su napredovale u odnosu na prosek zemalja EU. Zemlje koje ne smanjuju jaz u dohotku pre svega su neke od zemalja Zapadnog Balkana i bivšeg Sovjetskog Saveza koje su bile pogođene ratovima.

U odeljku o urbanizaciji (Grupa autora, 2012: 266) ničim izazvano nailazi se na negativan izraz „divlji kapitalizam” kao definicija procesa urbane tranzicije u gradovima postsocijalističkih država, usled postojanja „brojnih protivurečnosti i neusklađenosti, novih oblika bespravne stambene izgradnje i gradnje poslovnog prostora, odnosno delovanja sive ekonomije i korupcije”. Urbanistički haos koji se opisuje ovim nazivom prema nazivu isključivo je pripisan postojanju kapitalizma, a ne drugih fenomena koji ga oblikuju - od nepostojanja pravne države na dalje.

Udžbenik Logosa (Stanojević, 2016: 112) u odeljku o klasama na neutralan način prikazuje mišljenja različitih teoretičara. Međutim, odabir reči kojima se ovo čini može da ima uticaja. Tako pri predstavljanju ideja Leskija Sklera o elitama (korporativna, državna, tehnička i potrošačka) samo je korporativna elita objašnjena u nekoliko rečenica koje imaju jasan populistički narativ: „Korporativnu elitu čine izvršni direktori velikih transnacionalnih korporacija i njihovi vlasnici. Njihov uticaj zasniva se na velikoj ekonomskoj i finansijskoj moći. Glavni cilj im je da dominiraju svetskom ekonomijom.”

Isti udžbenik na neutralan način predstavlja i političke ideologije: liberalizam, socijalizam, konzervativizam i fašizam. Međutim, u odeljku „Istražujte” namenjen zainteresovanim đacima u lekciji o ideologijama predlaže se samo istraživanje, uz pomoć profesora, karakteristika navedenih socijalističkih doktrina (anarhizma, demokratskog socijalizma, boljševizma i komunizma), dok se ne predlaže upoznavanje sa doktrinama drugih ideoloških doktrina čime se socijalizmu daje značajna prednost.

Kao izdvojeni sadržaj (Stanojević, 2016: 270) daje se isečak iz lista *City Magazin* gde je deo intervjua predstavnice Ministarstva prostora, u kome se tržišna ekonomija predstavlja u negativnom svetlu i koriste se izrazi koji asociraju na sukobe: „U situaciji kakva je današnja, gde tržište vlada gradom, javni prostori nestaju pod uticajem različitih privatnih interesa i neophodno je osvajati te javne prostore.”

Udžbenik u poglavlju o ekologiji daje neutralan i izbalansiran prikaz pojma održivog razvoja (Stanojević, 2016: 280-281), gde su ukratko objašnjeni i principi na kojima se on bazira.

U poglavlju o mladima (Stanojević, 2016: 306) dat je dobar prikaz nezaposlenosti kao problema sa kojim se suočavaju mladi na tržištu rada, kao i drugi problemi vezani za nove tendencije na tržištu rada, te uzroci takvog stanja. Međutim, ono što kviri opšti utisak je da su prikazani podaci iz Ankete o radnoj snazi za 2012. godinu i to samo iz prvog kvartala, iako je udžbenik štampan 2016. godine, a u međuvremenu se zvanična statistika tržišta rada značajno promenila - što usled metodoloških promena, migracija ili ekonomskog rasta. Drugi problem je taj što se stopa nezaposlenosti netačno interpretira: „Stopa nezaposlenosti u Srbiji iznosila je 25,5% (Anketa o radnoj snazi, april 2012), tj. svaki četvrti stanovnik nema posla.” Međutim, ovakva stopa nezaposlenosti znači samo da svaka četvrta radno aktivna osoba nije zaposlena, a ne svaki četvrti stanovnik Srbije. Razlika možda deluje suptilno, ali je ogromna: podaci Ankete o radnoj snazi za 2012, kao najbliži prikazanim podacima, pokazuju da je stopa nezaposlenosti te godine iznosila 22,1% tj 656 000 lica, što je manje od jedne desetine ukupnog stanovništva, nikako „svaki četvrti stanovnik Srbije”.

Udžbenik Data Status-a (Jovanović, 2016: 91) u poglavlju o društvenoj strukturi i promenama daje primer socijalne revolucije izvedene u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog

rata i kasnije tranzicije. Iako je ton neutralan, ipak pojedini elementi su nejasni ili čak imaju prizvuk populističkog diskursa: „Merama nacionalizacije privatne svojine i konfiskacije država je razvlastila krupne i sitne kapitaliste, bogate zemljoposjednike i ostale povlašćene slojeve i uspostavila, kako se tada govorilo, diktaturu proletarijata.” Pored toga što se izrazom „razvlastiti” navodi na zaključak da su svi pripadnici kapitalističke klase bili na vlasti, što bi eventualno moglo da se tvrdi samo za neke politički dobro povezane krugove, a nikako za sve, izraz „povlašćeni slojevi” implicira da je ovakva elita imala privilegije koje drugima nisu bile dostupne, ne usled imovinske nejednakosti već usled drugih faktora, na primer političkih, koji su onemogućavali da i drugi zadobiju slične pozicije. Iako ne treba idealizovati sliku predratne Jugoslavije, ipak ovakav komentar ostavlja mogućnost da učenici donesu zaključak o potrebi za borbom protiv otuđene elite.

U ovom udžbeniku daje se kratko ali kvalitetno objašnjenje fenomena rasta, razvoja i napretka (Jovanović, 2016: 110-111) kao i kontradikcije koje se vezuju uz ove pojmove.

U odeljku o promenama u organizaciji proizvodnje (Jovanović, 2016: 131-132), navodi se da fordizam „simbolizuje kapitalizam u kojem država nizom socijalnih funkcija ostvaruje socijalni mir”, a da „postfordističkom organizacijskom konceptu proizvodnje odgovara neoliberalna država koja obezbeđuje slobodnu konkurenciju i razbija monopole”, iako nema empirijskih potvrda da ove veze uopšte postoje. Štaviše, borba protiv monopola prisutna je i u „neoliberalnoj” i u „socijalnoj” državi, što se vidi politikom zaštite konkurencije koja postoji u svim razvijenim zemljama sveta, a sve zemlje imaju i određene socijalne programe kojima pospešuju socijalnu sigurnost.

U odeljku o ideologijama, predstavljene su karakteristike glavnih političkih ideologija na uglavnom neutralan način. Međutim, tu se ničim izazvano nailazi na veoma problematičan i krajnje nejasan odeljak: „Uprkos krizi socijalizma u XX veku, smatra se da rast društvenih nejednakosti na globalnom nivou i protivrečnosti koje su imanentne kapitalizmu, naročito njegovoj neoliberalnoj varijanti, daju šansu za alternativni model društvenog razvoja koji bi uključivao i socijalističke vrednosti.” Ovaj odlomak zanemaruje postojanje države blagostanja koja je tako reći na dobrom putu ka ostvarenju socijalističkih vrednosti (iako načelno poštuje privatna imovinska prava), a i pored kratkog opisa neuspešnosti socijalističkog uređenja daje neproverljive utopijske iskaze o njegovom povratku.

Odeljak o ekološkim problemima takođe obiluje problematičnim interpretacijama gotovo lirske prirode, umesto empirijskim vrednosno neutralnim formulacijama (Jovanović, 2016: 226): „Sa industrijskom revolucijom čovek kreće u osvajački pohod protiv prirode i počinje sve više da je eksploatiše. Moderni čovek ponesen svojim pronalascima i zanet idejom napretka umislio je da je postao bog kome čitava priroda treba da služi.” Iako je dat dobar prikaz pozitivnih posledica („Čovek je modernizovao proizvodnju, produktivnost rada je znatno porasla, a to je dovelo do poboljšanja opštih uslova života i rada.”) ukazuje se i na probleme do kojih je došlo („negativni efekti su postajali sve vidljiviji: osiromašenje prirodnog bogatstva, ogromne ekonomske i druge nejednakosti između zemalja, nastanak potrošačkog društva, brojni socijalni problemi, naročito u velikim gradovima”). Međutim, od ovih problema samo ovaj prvi, tj. osiromašenje prirodnog bogatstva ima direktne veze sa industrijskom revolucijom. Ekonomske i druge nejednakosti predstavljene su kao problem, iako nije jasno zbog čega je to tako: da li su te ekonomske nejednakosti nastale jer su se neke

zemlje obogatile na račun drugih njihovom eksploatacijom ili su one nastale tako što su ove zemlje izgradile institucionalne aranžmane koji podstiču ulaganja i tehnološki razvoj, kao što su otvorene političke i ekonomske institucije, što je stvorilo preduslove za dugoročni ekonomski razvoj, dok kod drugih to nije bio slučaj. Potrošačko društvo takođe je prikazano kao problem, iako se ne vidi zbog čega, tj. šta je loše u tom konceptu, dok su „brojni socijalni problemi” ostali nedorečeni, kao da do socijalnih problema nije dolazilo i u predindustrijskom društvu.

Granice rasta (Jovanović, 2016: 227) takođe su pomenute, bazirano na izveštaju Rimskog kluba, međutim, nigde nije pomenuto da je granica rasta fiktivna i da su se sva ranija predviđanja ekonomskih katastrofa uvek pokazala kao neosnovana jer se u obzir nije uzimala inovativnost i tehnološki razvoj - iako na Zemlji sada živi nekoliko milijardi ljudi više, primetan je veliki rast standarda, a stope ekonomskog rasta se nastavljaju. Ono što je dobro opisano jeste da bez ekonomskog rasta nije moguće rešiti probleme ni u bogatim zemljama, a kamoli u onim siromašnijim. Nasuprot tome, održivi razvoj takođe je pomenut u ovom poglavlju, ali na neutralan i adekvatan način.

Udžbenik Klett-a (Vuletić, 2012: 30) i u odeljku o Karlu Marksu ekstenzivno opisuje njegovo učenje, ali na kraju ukratko i stidljivo kaže da „kasniji istorijski razvoj je pokazao da se mnoga Marksova predviđanja nisu obistinila” bez ukazivanja na neke od osnovnih propusta u njegovoj teoriji, na primer netačnosti radne teorije vrednosti na kojoj se zasniva hipoteza o sistemskoj eksploataciji radničke klase. Međutim, na prethodnoj strani, kao izdvojeni odeljak prikazuje se Marksovo mišljenje o ekonomskim krizama prilično ekstenzivno u nekritičkom tonu; kako nigde drugde u udžbeniku nema mesta posvećenog ekonomskoj krizi ovo može da utiče na prihvatanje onih opisa uzroka ekonomskih kriza koji su već tokom XIX veka od strane ekonomske teorije odbačeni.

U odeljku o rastu, razvoju i progresu kao primer toga da progres ima vrednosno određenje daje se socijalizam (Vuletić, 2012: 89): „Za većinu radnika, socijalističke promene su predstavljale progresivan razvoj jer su im poboljšani radni uslovi i visina primanja. Nasuprot tome, za one kojima je oduzeta zemlja i fabrike, socijalizam je predstavljao najnazadniju promenu koja je vodila u varvarstvo.” Ovakav primer iako liči na neutralan diskurs, pošto su iskazani i pozitivan i negativan stav o socijalizmu, u sebi sadrži kratku populističku notu: za elitu (vlasnike zemlje i fabrika) socijalizam je loš, dok je za radnike dobar. Istovremeno se zanemaruje mnogo veći napredak u nadnicama i pravima radnika koji je ostvaren u zapadnim društvima, niti da su prava radnika u socijalizmu često bila zanemarivana ili otvoreno kršena, ne računajući političku represiju.

U poglavlju o politici, daje se prikaz različitih oblika organizovanja država (Vuletić, 2012: 149 – 150): minimalna, razvojna, socijaldemokratska, kolektivistička i totalitarna država. Dok su minimalna i kolektivistička država adekvatno i neutralno prikazane, to ne važi za ostale. Kao primer totalitarne države daje se samo nacistička Nemačka, a ne i SSSR, iako je on barem tokom većeg dela Staljinove vlasti bio totalitarna država, imao je veću teritoriju i broj stanovnika, pa čak i veći apsolutan broj žrtava među svojim građanima. U opisu socijaldemokratske države kaže se da je „intervencija usmerena ka ostvarenju društvene pravde, a ne ekonomskog rasta. Od takve države se očekuje da poreskom politikom utiče na ispravljanje nepravdi koje stvara tržište.” U izdvojenom odeljku društvena pravda se definiše

kao „najkraće rečeno, moralno opravdana raspodela nagrada i kazni” što ništa posebno ne govori. Mnogo veći problem predstavlja to što se tržište a priori predstavlja kao generator problema, pošto ono kreira nepravde. Kod opisa razvojne države kaže se da ona „ima funkciju da pomaže privredni rast zemlje tako što blisko saraduje sa poslovnim krugovima... Ovaj tip države ostvaren je između dva svetska rata u Japanu i Nemačkoj, a danas je prisutan u novoundustrijalizovanim zemljama jugoistočne Azije.” Pored toga je dat grafikom na kome su prikazane stope rasta BDP-a Singapura. Ova definicija zanemaruje par stvari: nacistička Nemačka je u kasnijem odeljku opisana kao totalitarna država dok vajmarska Nemačka nije bila poznata kao zemlja sa visokom stopom rasta; da je Japan visoke stope rasta zabeležio tek u periodu nakon II svetskog rata; takođe se ekonomski razvoj nabrojanih zemalja iz Jugoistočne Azije svodi na samo jednu dimenziju, iako su uzroci njihovog rasta svakako kompleksniji od toga i ovakav prikaz u potpunosti preskače izuzetno visoke nivoe ekonomskih sloboda i nisku državnu potrošnju u ovim zemljama kao moguć uzrok brzog rasta.

U odeljku o naciji i nacionalizmu nailazi se na sledeći odeljak (Vuletić, 2012: 163): „Njena osnovna funkcija u kapitalističkom društvu je da obezbedi društvenu koheziju. To se postiže tako što se insistiranjem na nacionalnom jedinstvu u drugi plan potiskuju klasne razlike.” Nema sumnje da političari mogu da za svoje ciljeve iskoriste nacionalistički narativ, ali ovakvo pojednostavljeno prikazivanje a priori pretpostavlja postojanje klasnih sukoba i izgrađuje stav blizak teoriji zavere da se nacionalizam od strane elite koristi kao oružje u klasnoj borbi.

U odeljku posvećenom ekologiji (Vuletić, 2012: 227), udžbenik navodi izveštaj Rimskog kluba i daje opis održivog razvoja. Ukazuje se na to da je ovaj izveštaj dao „naučnu potvrdu” o postojanju ekoloških problema, ali se ne navodi da su se njegovi zaključci u praksi pokazali kao neosnovani jer nisu u obzir uzimali kvalitativne promene u načinu proizvodnje, koji su doveli do toga da se sa manje resursa proizvodi više, što je na primer vidljivo u „zelenoj revoluciji” u proizvodnji hrane koju je predvodio Norman Borlaug, za šta je dobio i Nobelovu nagradu.

U odeljku o mladima u savremenom društvu, navodi se uticaj ekonomskih prilika na život mladih (Vuletić, 2012: 248). „Promene u organizaciji proizvodnje uticale su na tržište rada i dovele do porasta nezaposlenosti, do pojave sve većeg broja radnih mesta sa skraćanim, odnosno nepunim radnim vremenom, kao i zaposlenja pod ugovor ili na određeno radno vreme. Zbog svih ovih promena raste nesigurnost, opada materijalni standard i ukupno posmatrano, otežano je osamostaljenje mladih”. Ono što se ovde previđa jeste da je fleksibilizacija radnih odnosa umesto da smanji dovela do povećanja zaposlenosti mladih – u zemljama sa fleksibilnim radnim zakonodavstvom stopa nezaposlenosti, naročito mladih, značajno je niža u odnosu na zemlje koje su okrenute tradicionalnim industrijskim obrascima. U Evropi se ovde posebno izdvajaju Nemačka, Austrija, Holandija i skandinavske zemlje u odnosu na zemlje Južne Evrope. U nekim slučajevima, kao u Holandiji ili Poljskoj, rad preko ugovornih formi različitih od formalnog radnog odnosa široko je zastupljen usled značajno nižeg oporezivanja prihoda od rada.

f. Pojmovnik

Udžbenik autorke Milene Stanojević ima ukupno 26 odrednica koje se odnose na ekonomiju. To su: *antiglobalistički pokreti, apsolutno siromaštvo, vrednost robe, globalizacija, deflacija, društveno odgovorno poslovanje, inflacija, komandni sistem, koncept održivog razvoja, makroekonomija, mikroekonomija, nevidljiva ruka tržišta, novac, podela rada, ponuda, prometna vrednost, radni kontingent, relativno siromaštvo, segmentacija tržišta, socijalizam, strukturna nezaposlenost, tražnja, transnacionalne kompanije, tržišni sistem, tržište i frikciona nezaposlenost*. Većina ovih odrednica su dobro objašnjene, dajući učenicima više saznanja i omogućavajući im da lakše savladaju gradivo iz lekcija. Posebno se u pozitivnom svetlu izdvaja *definicija nevidljive ruke* tržišta Adama Smita. Međutim postoji nekoliko njih koje su nedorečene ili netačne.

Pri definisanju *tržišnog sistema* tvrdi se da „upliv države ne postoji u idealnom tipu tržišnog sistema” što je definicija anarhizma, a ne minimalne države koja se ne meša u državnu utakmicu, zanemarujući ulogu države barem kao „noćnog čuvara” koji omogućava slobodnu razmenu na tržištu. Pri definiciji *socijalizma*, daje se samo kratak komentar da on „predstavlja i društveno-ekonomsko uređenje” bez ikakvih atributa takvog sistema, koji su istorijski bili autoritarna ili čak totalitarna vlast i planska privreda. Istovremeno, pri objašnjenju *komandnog sistema* navodi se da je za njega „karakteristična direktna kontrola proizvodnje i načini na koji će ono što je proizvedeno biti raspoređeno, a državne institucije su te koje određuju pravila igre i poseduju apsolutnu kontrolu” što je nejasno, jer ostaje nedorečeno ko ima direktnu kontrolu nad resursima i proizvodnjom, pošto država određuje pravila igre, a regulacija tržišta od strane države je karakteristika i drugih ekonomskih sistema. Takođe, nijedna od ove dve definicije ne daje prikaz uspešnosti socijalizma ili komandne privrede u ekonomskom smislu, iz čega se može zaključiti da je i on moguć i efikasan. Definicija *podele rada* navodi da ona „dovodi do sve veće međuzavisnosti velikog broja ljudi”, ali se ne navodi njena najznačajnija posledica - porast produktivnosti koji je omogućio rast proizvodnje i životnog standarda. *Inflacija* je prikazana kao veći porast novca u opticaju u odnosu na proizvodnju, što jeste tačno, ali nije navedeno kakve to posledice ima, tj. da je inflacija opšti porast cena. *Vrednost robe* definisana je kao „vrednost koja je na tržištu određena apstraktnim radom, tj. društveno priznatim vremenom koje je uloženo da se roba proizvede” što je odjek Marskove radne teorije vrednosti, koja je u ekonomskoj nauci napuštena još u XIX veku.

Udžbenik grupe autora Zavoda za izdavanje udžbenika takođe ima opširan pojmovnik, među kojima se našlo i 27 pojmova vezanih za ekonomiju. Te odrednice su *budžet, država socijalnog staranja, ekonomski sistem, eksternalije, efikasnost, industrijalizacija, inflacija, kolonijalizam, konzumerizam, makroekonomija, manuelni radnici, masovna proizvodnja, mikroekonomija, monopol, neformalan rad, oportunitetni trošak, platni bilans, potrošna roba, preduzetnik, progresivno oporezivanje, produktivnost, proizvodna dobra, savršena konkurencija, sredstva za proizvodnju, standardizacija, tržište i faktori proizvodnje*. Većina ovih fenomena je lepo objašnjena, međutim i ovde postoje slučajevi gde su objašnjenja nejasna ili je iz njih moguće izvući pogrešne zaključke.

Ekonomski sistem predstavljen je kao „poseban metod organizacije ekonomske aktivnosti pojedinaca koji sačinjavaju društvo sa ciljem da se odgovori na tri ključna ekonomska

pitanja... Postoje dva osnovna tipa savremenih ekonomskih sistema: centralnoplanski (komandni) sistem i tržišni sistem.” Ovakva definicija može da navede na zaključak da je tržišna privreda sistem - da je osmišljen i dizajniran, a ne da je spontano nastao ljudskim delovanjem, kao i da je centralno planiranje ekonomski efikasno i primenjivo u praksi, iako gotovo da nema zemalja u svetu koje imaju ovakav privredni sistem. Progresivno oporezivanje prikazano je kao „jedna od osnovnih ustanova države socijalnog staranja... omogućujući joj da se efikasnije brine o opštim potrebama...” premda se progresivnost poreskih stopa sve više napušta usled negativnih posledica po ekonomski rast; stoga veliki broj zemalja koje imaju visoku stopu redistribucije i javnu potrošnju imaju ili nisku progresiju u poreskim stopama ili su one proporcionalne, a ne progresivne. Čak i prilikom proporcionalnih poreskih stopa (*flat tax*) bogatiji plaćaju više poreza nego siromašniji, omogućujući redistribuciju dohotka. *Savršena konkurencija* predstavljena je kao „stanje na tržištu u kojem se odvija neometano takmičenje između privrednih subjekata” što je jako nejasno i suštinski netačno: najvažnije karakteristike slobodne konkurencije je veliki broj proizvođača i potrošača koji nude standardizovan ili sličan proizvod, pa svaki proizvođač ne može da utiče na cenu proizvoda nego mora da prihvati preovlađujuću tržišnu cenu kao datu.

Kao jako pozitivan primer iz pojmovnika moramo uzeti pojam *preduzetnik*, prilikom čije definicije se ukazuje na mogućnost poslovnog neuspeha i finansijskog gubitka povezanih sa poslovnim aktivnostima.

Udžbenik Vladimira Vuletića ima nešto skromniji obuhvat, sa ukupno 15 odrednica. To su: *devalvacija, deflacija, eksploatacija, inflacija, korporacije, lese fer, liberalizacija, manufaktura, produktivnost, protekcionizam, revalvacija, resurs, siva ekonomija, tranzicija i transnacionalne korporacije*. Kao loša rešenja treba izdvojiti nekoliko pojmova, pre svega pojam *resursa* („sav izvor bogatstva”) koji je potpuno nejasan i nedorečen. U pitanju *revalvacije* i *devalvacije* daje se definicija koja ne spominje da su ovi termini vezani samo za fiksni devizni kurs, a pojmovnik ne spominje izraze *apresijacije* i *depresijacije* koji su vezani za fleksibilni devizni kurs. *Deflacija* je objašnjena kao „smanjenje količine novca u opticaju, što izaziva pad opšteg nivoa cena” premda do deflacije može doći i prilikom rasta novčane mase, pod uslovom da ona raste sporije od rasta ponude dobara ili usled značajnog tehnološkog napretka koji pojeftinjuje proces proizvodnje. Istovremeno, *inflacija* je prikazana kao „povećanje količine novca u opticaju koje je veće od povećanja ukupne proizvodnje” i nema pomene o opštem porastu cena, niti da inflacija može nastati i usled šoka ponude (kao na primer u slučaju naftnih kriza) bez porasta količine novca. *Manufaktura* je preširoko definisana kao „saradnja i rad više ljudi koji obavljaju jednostavnije poslove dok stvaraju jedan složeniji proizvod” bez navođenja da je ovo uglavnom vezano za zanatske radionice, te se može pogrešno zaključiti da je bilo koji poslovni poduhvat pri kome dolazi do specijalizacije rada manufaktura. *Siva ekonomija* definisana je kao „protivzakonita privredna aktivnost usmerena ka sticanju koristi za sebe i svoj račun, a na štetu drugih pojedinaca, privrednih subjekata ili države”, iako svaka privredna aktivnost jeste motivisana ka sticanju koristi za sebe i svoj račun. Istovremeno, aktivnosti u sivoj ekonomiji ne moraju biti zakonom zabranjene (kao na primer trgovina narkoticima) nego mogu biti dozvoljene aktivnosti, ali prilikom kojih se delimično ili u potpunosti izbegava plaćanje poreza.

Udžbenik Nebojše Jovanovića ima daleko najskromniji pojmovnik, sa samo 8 odrednica iz oblasti ekonomije. To su *ekonomska kriza, inflacija, neoliberalizam, proizvodni odnosi,*

proizvodne snage, socijalna država, socijalna pravda i filozofija uravnilovke. Od ovih pojmova kao negativan primer valja izdvojiti definicije *socijalne države* („Rukovodi se idejama socijalnog dijaloga između društvenih grupa koje se nalaze u konfliktu i veće socijalne pravde”) i *filozofije uravnilovke* („Naziv za raspodelu u socijalističkim zemljama zasnovanim na državnoj ekonomiji kojim se ukazuje na neke od negativnih karakteristika ovog vida ekonomije. Smatra se da nije dovoljno stimulisao i nagrađivao posebna zalaganja i doprinos u procesu proizvodnje čime se gubila motivacija za rad”). Iz ovakvih definicija, nije uopšte jasno da uravnilovka ima veze sa ograničavanjem raspona u zaradama, niti da socijalna država na sebe preuzima veliki broj programa redistribucije dohotka - obrazovanje, zdravstvo, penziona osiguranje itd.

Rezime: Pojmovnici su uglavnom adekvatni, sa značajnim brojem ekonomskih odrednica koje su neutralno određene. Međutim, značajan broj odrednica veoma je nejasno objašnjen.

Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Istorije

Ekonomске teme u nastavi istorije, slično kao i sa drugim predmetima, nisu značajno zastupljene. Ovo je razumljivo imajući u vidu da je predmet izučavanja opšta i nacionalna, a ne ekonomska istorija ili istorija ekonomske teorije. Ipak, opšti utisak je da je prostor dominantno posvećen političkoj istoriji, a vrlo malo ostalim sadržajima. Ekonomske teme, kao takve, spominju se samo uzgredno, posvećeno im je malo prostora, a još manje se objašnjavaju kompleksne ekonomske pojave i termini koji se koriste. Čak i kada se nailazi na istorijski prikaz nekih detalja ekonomske teorije, nailazi se na ozbiljan problem u percepciji: na primer, u udžbenicima za III razred opisuje se ekonomska doktrina merkantilizma, koja je prevaziđena još u XVIII i XIX veku, ali se ne spominju osnovne doktrine ekonomije. Tako bez nikakvog znanja o ekonomiji, koje učenici ne dobijaju ni na drugim predmetima, a kamoli na istoriji, njima se ostavlja da zaključe kako treba da izgleda neki ekonomski sistem koji će da dovede do ekonomskog prosperiteta.

Imajući u vidu nastavni plan i program istorije, analiza ekonomskog narativa u udžbenicima za ovaj predmet rađena je u dva dela. Prvi deo čine udžbenici za treći razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, u kojima je obrađen period od velikih geografskih otkrića do druge polovine XIX veka, a drugi deo čine udžbenici istorije za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog i četvrti razred društveno-jezičkog smera koji obrađuju period od kraja XIX veka do savremenog doba.

Prvu grupu čine udžbenici Aleksandre Kolaković i Manje Milinković (Logos), Dragomira Bondžića i Koste Nikolića (Zavod za udžbenike), Vojina Dabića, Mihaela Antolovića i Dušana Omčikusa (Klett) i Radoša Ljušića (Freska). Drugu grupu čine udžbenici Mire Radojević (Klett), Radoša Ljušića i Ljubodraga Dimića (Freska) i Dorđa Đurića i Momčila Pavlovića (Zavod za udžbenike).

PRVA GRUPA

Ekonomске teme u udžbenicima za III razred srednje škole su ograničene na samo nekoliko njih: revoluciju cena; genezu kapitalizma; osnove ekonomske doktrine merkantilizma; kao i industrijsku revoluciju. Pored toga, ekonomske teme se povremeno javljaju i drugde, ali retko i samo usputno.

a. Revolucija cena i povećanje količine novca

Prvi udžbenik spominje „revoluciju cena” u XVI veku (Kolaković & Milinović, 2016: 13). Iako usput spomenuto, objašnjen je mehanizam rasta cena kao posledica priliva rude plemenitih metala iz Novog Sveta koji su služili za kovanje novca. Drugi udžbenik (Ljušić, 2014: 12) takođe spominje „revoluciju cena” kao i uvoz plemenitih metala iz Latinske Amerike, ali spominje smanjenje količine plemenitih metala u kovanom novcu usled smanjenja ponude rude srebra, pošto su se uvezeni plemeniti metali uglavnom vraćali u kolonije u vidu rashoda za kolonijalnu upravu. Ovo objašnjenje pominje i rast cena žitarica usled nestašica i promena trgovinskih tokova, što implicira i inflaciju tražnje, ali ne ide toliko daleko da i to utvrdi. Treći udžbenik (Bondžića & Nikolića, 2014: 15 - 19) začecima kapitalizma posvećuje celo poglavlje. Pored već pomenutih uticaja kvarenja novca i uvoza zlata, kao uzrok revolucije cena vidi se pre svega u demografskom rastu, kao inflaciju tražnje. Ne ulazeći u meritum koja interpretacija od ovih nabrojanih je tačna ili koliki je bio pojedinačni uticaj odabranih faktora na rast cena, sva ova objašnjenja su suštinski zadovoljavajuća jer spominju uzročno – posledične veze između rasta cena sa jedne i povećanja novca u opticaju ili rasta tražnje usled drugih faktora, sa druge strane.

Rezime: Udžbenici na neutralan način opisuju revoluciju cena, dajući različite opise uzorka ovog fenomena, ali svi adekvatno povezuju povećanje količine novca u opticaju ili druge faktore rasta tražnje sa rastom cena.

b. Akumulacija kapitala nastaje samo pljačkom naroda od strane elite

Geneza kapitalizma prikazana je putem društvenih i ekonomskih promena: skretanja trgovine sa Sredozemlja na Atlantik, porast broja stanovnika u gradovima, rast trgovine zanatskim (pre svega suknarskim) i poljoprivrednim proizvodima. Posebna pažnja data je prikazu manufakturne proizvodnje, kao novog načina organizacije proizvodnih aktivnosti, u kome je dolazilo do uske specijalizacije rada: umesto da jedan radnik izrađuje celokupan proizvod, on bi obavljao samo jednu aktivnost. Sva 4 udžbenika opisuju kakav uticaj je imalo povećanje produktivnosti putem manufakture: povećanje proizvodnje i pad cena, ponegde i rast nadnica. Takođe se uvode i termini nadnica i profit, sa svojim objašnjenjima.

Jedan udžbenik (Kolaković & Milinović, 2016: 20) među posledicama razvitka kapitalističke privrede (str. 20) navodi i teške uslove života najamnih radnika koji „nisu posedovali ništa osim radne snage i često su surovo iskorišćavani za minimalnu nadnicu, što je postepeno stvaralo nove probleme u društvu. Rad žena i dece bio je zloupotrebljavan i minimalno plaćen. Život u radničkim naseljima...bio je ispod granica ljudskog dostojanstva. Moć nosilaca kapitalističke privrede je rasla, a neposredni proizvođači - radnici – živeli su u bedi,

zavisni od svojih poslodavaca.” Iako su najamni radnici u ovom periodu živeli u veoma teškim uslovima, to je važno i za najveći broj stanovnika Evrope – slobodne ili neslobodne seljake koji su živeli na selu, gde su i žene i deca takođe morali da obavljaju teške fizičke poslove. Pored toga, spominjanje minimalne nadnice u XVI veku kao pojma je istorijski nonsens, mada u nekim esnafima jeste postojalo određivanje nadnica, pa možemo pretpostaviti da su autori pod ovim smatrali nizak nivo preovlađujućih nadnica, a ne institut minimalne nadnice. Takođe, ovakav prikaz klase kapitalista nasuprot klasi radnika, u trenutku kada je najzastupljeniji način proizvodnje bila naturalna privreda i gde su kapitalistički proizvodni odnosi bili drugorazredni u odnosu na feudalne odnose i privilegije aristokratije nije adekvatan i više odgovara kasnijem razvoju događaja tokom industrijske revolucije.

Dosta pozitivnija slika kapitalizma može se naći u drugom udžbeniku (Dabića et al, 2015: 12): „Težeći za povećanjem zarade, kapitalizam je postepeno ukinuo sva feudalna ograničenja privrednoj aktivnosti, stvorio velika tržišta i konačno, omogućio uspon novog društvenog sloja – građanstva.” Autori takođe spominju pojavu radništva koje živi od prodaje svoga rada, ali akcenat stavljaju na razgradnju feudalnog i kreiranje uslova za pojavu građanskog društva. Međutim, istovremeno se akumulacija kapitala kao preduslov za nastanak kapitalizma opisuje u veoma negativnom kontekstu, kao „gomilanje bogatstva posredstvom nasilnog pribavljanja vrednosti”, iako je do njega uglavnom dolazilo nenasilnim metodama, putem trgovine, prodaje zemljišta itd, ovde je njen nastanak prikazan samo pomoću otimačine zemlje putem ograđivanja, gusarenjem, prodajom roblja i eksploatacijom kolonija.

Rezime: Geneza kapitalizma prikazana je putem društvenih i ekonomskih promena. Prikazan je razvoj manufakturne proizvodnje, kao novog načina organizacije proizvodnih aktivnosti, u kojem je dolazilo do uske specijalizacije rada. Sva 4 udžbenika opisuju kakav uticaj je imalo povećanje produktivnosti putem manufakture: povećanje proizvodnje i pad cena, ponegde i rast nadnica. Detaljno se opisuju teški uslovi života najamnih radnika; međutim ne daje se veza između niskih nadnica i niske pretežne produktivnosti rada, već se ova dimenzija svodi samo na eksploataciju od strane kapitalista; ne daje se opis konteksta, tj. opis života ljudi na selu i opšte bede, pa deluje kao da su samo radnici živeli loše; prvobitna akumulacija kapitala predstavlja se isključivo putem pljačke ili nasilnog otimanja. Samo jedan udžbenik daje opis pozitivnih posledica razvoja tržišne ekonomije za nastanak građanskog društva.

c. Predstavljanje merkantilizma kao jedine škole političke ekonomije, na čijim premisama se baziraju populistički mitovi u ekonomiji

Prikazane su samo osnovne odlike merkantilizma, kao struje onovremene političke ekonomije. Nije jasno zbog čega je odabrano da se prikaže merkantilizam koji je bio jedan od preteča ekonomske misli, imajući u vidu to da je nastao pre samog nastanka ekonomske nauke (koji se smešta u XIX vek kao politička ekonomija ili u XX kada nastaju podoblasti u njenim okviru i kada počinje da se sve više koristi izraz ekonomija) i da je većina njegovih stavova davno napuštena. Pored toga, ne navodi se ni osnove fiziokratizma, kao suprotstavljene škole mišljenja merkantilizmu, koji je akcenat stavljao na poljoprivrednu proizvodnju, pa izgleda kao da je postojao samo merkantilizam. Osim toga, u samim udžbenicima se ne navodi da su zaključci merkantilizma kasnije napušteni od strane moderne

ekonomske nauke. Samim tim, predstavljanje merkantilizma može da ima uticaj na kreiranje ekonomskih zabluda kod učenika, naročito onih koji kasnije neće studirati društvene fakultete na kojima će moći da prate predmete iz oblasti ekonomije.

Udžbenik izdavačke kuće Freska (Ljušić, 2014: 43) merkantilizam pretežno prikazuje kao deo razvoja Francuske pod ministrom Kolberom – navodi se da je njegova osnovna ideja da država stiče bogatstvo putem povećavanja izvoza i smanjivanja uvoza putem visokih carina. Takođe se pretežno navodi kako je država podsticala otvaranje manufaktura ili akcionarskih društava u kojima je nadzirala proizvodnju i sprečavala konkurenciju, kao i gradila puteve i mornaricu. Navode se pozitivne posledice ove politike: da je Francuska proširila svoje kolonijalne posede, da je smanjen javni dug, da su povećani državni prihodi ili da je došlo do privrednog razvoja. Ovakav pojednostavljeni prikaz navodi na zaključak da je merkantilistička politika davala dobre rezultate, što moderna ekonomska teorija odbacuje kao neutemeljeno, već za mere merkantilističke politike smatra da imaju negativan uticaj na privredni razvoj i javne prihode. Ovaj narativ naslanja se na to koliko su merkantilistički stavovi prisutni u javnosti (o potrebi da se izvozi, da se ograniči uvoz, da se podrži domaća proizvodnja itd.) pa je moguće da između njih postoji neka veza.

Klettov udžbenik (Dabić et al, 2014: 70) u okviru odeljka o Habzburškoj monarhiji navodi kameralizam kao poseban oblik merkantilizma, koji je bio raširen u zemljama nemačkog govornog područja, a kao njegove posebnosti izdvajaju kolonizaciju stanovništva i povećanje obradivih površina.

Udžbenik Logosa (Kolaković & Milinović, 2016: 61) navodi da je „Kolber uspeo da smanji javni dug oporezivanjem carina i boljom naplatom poreza na so i zemlju”, što je veoma nejasno, ako ne i potpuno netačno. Kako oporezivanje carina znači naplata poreza na prihode od carina, a carine su poreski oblik koji naplaćuje država, pretpostavljamo da se ovde radi o samoj naplati carina, što je merkantilistička doktrina, ali je i nešto značajno drugačije od onoga što je napisano.

Rezime: Od svih škola mišljenja kao preteča ekonomije prikazan je samo merkantilizam. Nije jasno zbog čega je odabran, imajući u vidu to da je nastao pre samog nastanka ekonomske nauke i da je većina njegovih stavova u ekonomiji odavno napuštena. Merkantilizam se opisuje u kontekstu razvoja države u Francuskoj (rast poreskih prihoda, širenje kolonija, smanjenje javnog duga) pa njegove premise mogu delovati veoma uspešne. Ovo može imati kasniji uticaj na kreiranje ekonomskih zabluda kod učenika, naročito onih koji kasnije neće studirati društvene fakultete na kojima će moći da prate predmete iz oblasti ekonomije.

d. Industrijska revolucija kao sukob siromašnih radnika i bogatih kapitalista

Industrijska revolucija prikazana je pre svega kroz naučne i tehnološke izume koji su omogućili veliki razvoj proizvodnje i transporta. Ona je povezana sa novim filozofskim pravcem – liberalizmom, ali i socijalizmom, a pažnja je data i teškim uslovima života industrijskih radnika, u vezi sa čim se spominju čartisti i njihova politička i ekonomska stremljenja. Spominju se i ludisti i njihov stav prema uništavanju mašina, bez ulaženja u uzroke ovog stava, već se samo navodi da su oni smatrali da su mašine bile krive za njihov

loš materijalni položaj; ovo treba objasniti time da je korišćenje mašina smanjilo potreban broj radnika za obavljanje poslova koji su mehanizovani, čime su na kratak rok izazvani nezaposlenost i niže nadnice.

Opisi u udžbenicima su antagonistički – na jednoj strani siromašni proletarijat, a na drugoj kapitalistička klasa koja prisvaja profit, što je u jednom udžbeniku (Ljušić, 2014: 136) prikazano time što radnici jedu hleb i krompir, a građanska klasa čak po 15 jela za večeru. Visina nadnica i sa tim povezan standard života radnika ne povezuju se uopšte sa produktivnošću, tj. sa količinom i vrednošću toga što radnik može da proizvede, a ne stavlja se u kontekst standarda i kvaliteta života onih koji su živeli na selu – stoga se pojačava narativ da su samo industrijski radnici bili u lošem položaju i da su samo oni bili izrabljivani od strane kapitalista. Smatramo da bi se to moglo prevazići boljim prikazom opšte bede, mereno današnjim standardom, koja je vladala među širokim slojevima stanovništva, kao i boljim opisom kako je došlo do rasta standarda života tokom zadnja dva veka.

Rezime: Industrijska revolucija opisana je antagonistički kroz sukob između siromašnih radnika i bogatih kapitalista, kroz narativ eksploatacije. Ne daje se opis opšte bede stanovništva na selu, pa izgleda kao da su samo radnici živeli u siromaštvu. Ne opisuje se veza između produktivnosti i rasta nadnica.

e. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena

Klettov udžbenik (Dabić et al, 2015) jedini ima par ekonomskih tema više u odnosu na one koje su prethodno izdvojene. Obraduje Zakon o siromašnima iz 1834. u odeljku o parlamentarnim monarhijama (str. 211). Navodi se da je zakon „bio veoma surov budući da je njime bila ukinuta državna pomoć najsiromašnijim građanima i propisano njihovo prisilno smeštanje u radionice. Vlasti su utvrdile da uslovi u ovim ustanovama moraju da budu lošiji od onih u kojima su živeli fabrički radnici kako bi se sprečilo da oni napuštaju fabrike i potraže utočište u državnim radionicima.” Ovim zakonom nije bila ukinuta pomoć siromašnima, nego je ona promenjena. I u ranijim oblicima pomoći siromašnima postojala je često radna obaveza tkzv. *spinhemland*, o kojem je pisao svojevremeno Karl Polanji, gde su se siromašni upućivali na besplatan rad kod bogatijih zemljoposjednika. Opis zakona kao surovog, bez razumevanja onovremenog konteksta ne objašnjava mnogo i kreira kontekst sukoba, ali ponuđeno objašnjenje zašto su uslovi u takvim radionicama bili lošiji jeste adekvatno.

U istom odeljku konstatuje se i postojanje čartističkog pokreta i donošenje Fabričkog zakona 1847, što je prikazano na neutralan način, sa tim što se ne vidi zašto je došlo do porasta nadnica koji se spominje – da li je to bila posledica zakona ili porasta produktivnosti rada. Ovaj pokret ponovo se pominje u odeljku o Evropi nakon 1850. (str. 263) gde se navodi da su njegovu ulogu preuzeli sindikati. Pažnja je data i nejednakoj raspodeli bogatstva, ali i rastućem standardu radnika, ali ne navodeći kako je do njega došlo – kasnije se navode zakoni o osnovnom obrazovanju, proširenju biračkog prava, uvođenju minimalne zarade i ograničavanju radnog vremena na 10 časova dnevno. Stoga se implicitno može zaključiti da je do rasta standarda došlo usled zakonskih tj. političkih rešenja, umesto rastom

produktivnosti rada, što je posledica tehnološkog napretka i akumulacije fizičkog i ljudskog kapitala.

Rezime: Ovaj udžbenik jedini daje opis ekonomskih prilika u Srbiji. Ovaj odeljak je dobro napisan, sa jasnom analizom uzroka problema – „opšti socijalni i privredni napredak bio je vidljiv, ali usporen zbog pravne nesigurnosti i nesređenih političkih prilika” (str. 282), ali bez određivanja kakav uticaj ovakvo okruženje ima po investicije i posledično na ekonomski razvoj. Detaljno se opisuje zloupotreba vlasti zarad ličnog bogaćenja od strane kneza Miloša. Sa druge strane, isti odeljak (str. 286) nepotrebno povezuje ekonomski napredak i autokratsku vladavinu kneza Mihaila, iz čega se mogu izvući problematični zaključci o vezi između niskih političkih sloboda i ekonomskog razvoja. Donošenje Zakona o okućju i ograničavanje visine kamata na 12% opisuju se kao dobre mere zaštite seljaka od zelenašenja, ali se ne navodi koje su stvarno bile njihove dugoročne posledice – nedostatak kredita i sprečavanje raslojavanja na selu i kreiranja baze za industrijski razvoj.

Rezime: Daje se dobra analiza ekonomskih prilika u Srbiji i razlozi za spor razvoj koji leži u neodgovarajućem institucionalnom okviru. Populističke mere (Zakon o okućju) opisuju se kao dobra rešenja opisom samo kratkoročnih posledica, ali ne i onih dugoročnih negativnih koje su posle bile ograničavajući faktor u ekonomskom razvoju.

f. Pojmovnik

Udžbenici istorije nisu nimalo opširni što se tiče ekonomskih termina. Tako je ovde najopširniji udžbenik Dabića, Antolovića i Omčikusa sa 7 termina: *kapitalizam, akumulacija, manufaktura, kapital, inflacija, merkantilizam i katedralizam*; te udžbenik Kolakovićeve i Milinovića sa 6 termina: *deficit, eksploatacija, konzorcijum konfiskacija, monopol i suficit*. Udžbenici Ljušića, Bondžića i Nikolića imaju samo po dva termina: prvi *inflaciju i berzu*, a drugi *kolonijalizam i merkantilizam*. Sa druge strane, ovi pojmovi su adekvatno objašnjeni.

DRUGA GRUPA

Opšti utisak jeste da su ekonomska pitanja i ovde skrajnuta i da se spominju samo uzgredno, te da je dominantan prostor dat političkoj istoriji, dok su kulturna i socijalna istorija takođe zanemarene. Od ekonomskih tema udžbenici pokrivaju kolonijalizam, Veliku ekonomsku krizu, Novu ekonomsku politiku, Maršalov plan i globalizaciju na međunarodnom planu, a na domaćem carinski rat, privredu u Jugoslaviji između dva svetska rata i nakon II svetskog rata. Ovde postoji veliki broj problema koji su najevidentniji u odeljku koji je posvećen rešavanju Velike krize; potom nešto manje u slučajevima privredne politike u obe Jugoslavije. Ovi odeljci Veliku krizu opisuju na neadekvatan način, glorifikujući državnu intervenciju u privrednom životu putem državnih investicija, preduzeća i banaka.

g. Carinski rat – predstavljanje izvoza kao pobede ne samo u političkom nego i u ekonomskom smislu, potenciranje rasta industrije usled protekcionističkih mera

Udžbenici pristupaju carinskom ratu pre svega sa političkog stanovišta, što je razumljivo imajući u vidu njegove uzroke. Ekonomske posledice carinskog rata prikazuju se kao isključivo pozitivne – govori se o jačanju privrede (Radojević, 2014), razvoju industrije putem državnih povlastica (Ljušić & Dimić, 2015), razvoju industrije pomoću podizanja novih fabrika (Đurić & Pavlović, 2016). Međutim, ono što se prenebegava, a što lepo opisuje Dimitrije Đorđević u svojoj studiji o carinskom ratu, jesu distributivni efekti, tj. da je ovo bio „seljaku rat, a gospodi brat” pošto je usitnjen izvoz na blisko i poznato tržište morao da ustupi velikom organizovanom izvozu na daleka i nepoznata tržišta – cene za primarne proizvođače su značajno pale, dok su na tome zaradila velika izvozna preduzeća. Uspešnost razvoja industrije opisuje se brojem industrijskih postrojenja ili brojem zaposlenih radnika, ali se zaboravlja da je rentabilnost velikog broja njih bila upitna jer su zavisila od protekcionističkih mera, tj. visoke carinske zaštite od uvoza iz Austro-Ugarske. Kako su uskoro usledila razaranja u I svetskom ratu, ne može se utvrditi da li su ova preduzeća uopšte bila rentabilna i da li su uopšte doprinela razvoju (slična debata vodi se i danas u Srbiji u vezi sa politikom razvoja putem davanja visokih subvencija za direktne strane investicije), te je stoga trebalo ovom pitanju pristupiti sa više opreza u zaključcima.

Rezime: Carinski rat se opisuje kao politička pobeda usled dobijanja političke nezavisnosti od Austro-Ugarske. Ne daje se opis negativnih distributivnih posledica po stanovništvo, a podizanje novih industrijskih kapaciteta, koji su nastali usled više carinske zaštite uzima se kao dokaz razvoja, iako teško da su novonastali pogoni bili efikasni. Deluje kao da protekcionističke mere daju dobre rezultate.

h. Kolonijalizam kao ekonomska eksploatacija

Odeljak o kolonijalizmu daje glavni presek stanja, podele kolonija i interesnih sfera među velikim silama pre I svetskog rata. Kao glavno objašnjenje za nastanak kolonijalizma daje se ono ekonomsko: kolonije služe za eksploataciju prirodnih resursa i plasiranje industrijskih proizvoda iz države kolonizatora. Ovo je, međutim, veoma pojednostavljena slika: jako teško je doći do zaključka o tome da li su kolonije bile neto iskorišćavane ili su one predstavljale trošak za kolonijalnu upravu zbog izgradnje infrastrukture i troškova kolonijalne uprave. To prikazuju i podaci o kretanju kapitala koji ukazuju na to da je ogromna većina kapitala kolonijalnih zemalja Zapadne Evrope (Velike Britanije, Francuske i Nemačke) ulagana u zemlje Severne i Južne Amerike, pa potom Tursku i Rusiju, a tek gotovo beznačajan deo u kolonijalne posede. Zbog toga smatramo da je ovakav pojednostavljen prikaz više odjek Lenjinovih misli o „imperijalizmu kao poslednjem stadijumu kapitalizma” nego realnog stanja stvari – do osvajanja kolonija dolazilo je i usled velikog broja drugih faktora, od strateških i vojnih do kulturnih i političkih.

Rezime: Kolonijalizam se opisuje samo kroz ekonomsku eksploataciju, iako nije sigurno da li je do njega dolazilo, a većina kapitala kolonijalnih sila bila je plasirana van kolonija.

i. Velika ekonomska kriza – predstavljanje uzroka krize u marksističkom maniru hiperprodukcije i o potrebi za jakim liderom i državnim merama za izlazak iz krize

Velika ekonomska kriza opisana je prilično nejasno i konfuzno, bez objašnjenja njenih uzroka. Prilikom opisa stanja, često se brkaju uzroci i posledice: „Mnoštvo proizvedene robe, bez kupca, zatrpalo je tržište. Velika ekonomska kriza koja je tada izbila pokazala je surovu logiku privrednih uzroka i posledica. Zbog viška robe morale su da budu oborene cene, što je potom uticalo na ograničavanje i prestanak proizvodnje, otpuštanje radnika, opadanje vrednosti deonica na berzama i finansijski krah” (Radojević, 2014: 145); „Izazivanju krize najdirektnije je doprinelo kombinovanje nejednake distribucije bogatstva i dohotka na jednoj i masovnih berzanskih špekulacija na drugoj strani” (Ljušić & Dimić, 2015: 98). Berzanski i finansijski krah, međutim, prethodio je izbijanju finansijske krize, pa je onda došlo do pada cena usled deflacije. Pad cena bio je samo posledica dubljeg problema, što je bio nedostatak novčane mase, čija ponuda se drastično smanjila kada je propao veliki broj malih štedionica i banaka, jer je sa njima nestao i bankarski kredit kao mehanizam kreiranja novca. Umesto visoke deflacije kao uzroka dubine ekonomske krize, za nju se optužuje hiperprodukcija, što je odjek marksističkog shvatanja geneze i razvoja ekonomskih kriza, a ne adekvatan opis stanja. Kao rešenje za izlazak iz krize prikazuje se državna intervencija u privredi nazvana New Deal – javni radovi pomoću kojih su otvarana radna mesta, beskamatni krediti poljoprivredi i industriji itd. Međutim, ono što udžbenici ne prikazuju jeste da je Kejnsova knjiga „Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca” koja pruža teorijsko utemeljenje za državnu intervenciju u privredi u slučaju ekonomskih kriza izdata 1936. što je nekoliko godina nakon početka ovih programa. Dok se New Deal u osnovi prikazuje kao veoma uspešan niz mera, previđa se da je veliki broj tih mera zapravo produbio i produžio ekonomsku krizu (jedan skorašnji rad u SAD čak je izračunao da je time kriza produžena za čak 7 godina): problem pada cena rešavan je njihovim fiksiranjem (što je dovodilo do pojave sivog tržišta ili neprodatih količina robe), pa čak i njihovim otkupom i potom uništavanjem. Samo jedan udžbenik (Đurić & Pavlović, 2016: 118) navodi da je problem nezaposlenosti u SAD bio rešen tek nakon izbijanja Drugog svetskog rata, što je još jedan od dokaza o neuspešnosti ovih državnih intervencija. Ekonomski oporavak usledio je nakon laganog povratka rada banaka i povećanja novčane mase, kao što je i pokazala veoma uticajna studija Milтона Fridmana i Ane Švarc *A Monetary History of United States 1860-1967*.

Kao još jedan od primera loših interpretacija ekonomske politike navodimo i odeljak o Francuskoj u udžbeniku Ljušića i Dimića (str. 105): „Tokom prve posleratne decenije vlast je vodila ogorčenu bitku protiv inflacije i za održanje francuskog franka”. Ovde je inflacija predstavljena kao živa sila, koja se egzogeno pojavljuje i protiv koje se vlada bori. Međutim, situacija je potpuno suprotna: inflacija je endogena i nastala prevelikom ponudom novca, koji je francuska vlada štampala da bi pokrivala rastuće državne rashode usled rata i posleratne obnove. Nije se država borila protiv inflacije, već ju je ona direktno izazivala. Treba pomenuti i odeljak u udžbeniku Mire Radojević (str. 170) o ekonomskim prilikama između dva rata: „U razvijenijim zemljama bankarstvo je doživelo potpuni krah, utičući na porast inflacije...” koji opet pokazuje elementarno nepoznavanje ekonomije – krah banaka mogao je samo da izazove deflaciju, tj. padanje cena, dok je do inflacije moglo da dođe samo povećanjem novca u opticaju koji kontroliše centralna banka. Isti udžbenik i tvrdi u odeljku o

ekonomskoj krizi da su cene bile oborene i autorka uopšte ne vidi kontradiktornost ove dve surpotstavljene tvrdnje, da su cene padale i da je rasla inflacija.

Rezime: Velika ekonomska kriza opisana je veoma konfuzno, sa nejasnim uzrocima. U nekim slučajevima čak i kontradiktorno – npr. opisano je da propast bankarskog sektora koji smanjuje količinu novca izaziva inflaciju; kao mehanizam izlaska iz krize nekritički se uzimaju samo mere Nju dila koje su opširno opisane, sa posebnim akcentom na SAD; uopšte se ne spominje deflacija kao uzrok recesije iako među ekonomistima ona već 50 godina važi za njen glavni uzrok. Samo jedan udžbenik spominje da je i pored Nju dila nezaposlenost ostala na rekordno visokom nivou. Ne spominje se ni propast svetske trgovine usled protekcionističkih mera.

j. Nova ekonomska politika i petogodišnji planovi

U udžbenicima se efemerno pominje i Nova ekonomska politika koju je uveo Lenjin u Sovjetskom Savezu. Odeljci opisuju njene glavne odlike (uvođenje odlika tržišne privrede što je bilo praćeno povećanjem proizvodnje), kao i njeno kasnije napuštanje pod Staljinom i uvođenje planske privrede. Potom se daje osvrt na kolektivizaciju sela i privredno planiranje; udžbenik Ljušića i Dimića (str. 108) konkretno navodi negativne posledice ovih politika time da je kolektivizacija smanjila „zalaganje seljaka na njivi” jer ga je odvojila od rezultata njegovog rada, te da je kasniji privredni razvoj bio praćen niskim standardom života radnika. Mira Radojević ovo opisuje mnogo negativnije (str 153): „Cilj je bio da sistemom petogodišnjih planova država iz agrarne preraste u industrijsku. Do druge polovine 1930-ih u ovome se zaista i uspelo, ali po cenu gotovo potpuno uništenog sela... Na bogatoj ruskoj zemlji ponovo se umiralo od gladi.” Đurić i Pavlović daju samo opis nasilnih metoda kojima je uvedena planska privreda, kao i kult rada (str. 118).

Rezime: Ukratko se spominje Nova ekonomska politika kao povratak nekim mehanizmima tržišta, daje se kratak pregled nasilnih metoda kojim je sprovedena kolektivizacija ili opis negativnih posledica nedostatka podsticaja za rad.

k. Privreda u Kraljevini Jugoslaviji – nekritički prikaz uplitanja države u privredu kao preduzetnika i bankara

Udžbenici obrađuju i državnu intervenciju tokom Kraljevine Jugoslavije za vreme vlade Milana Stojadinovića. Ljušić i Dimić (str. 147 – 148) zaustavljaju se samo na narativnom opisu sprovedenih mera: investicije u saobraćajnice, javne radove, formiranje državnih banaka i država kao najznačajniji investitor itd. Međutim, ne kaže se ništa o efikasnosti ovakvih poteza, a vrlo malo i o političkim pitanjima koja su ovakve poteze pokretala niti o pratećim korupcionaškim aferama, po kojima je i sam Stojadinović bio poznat. Prema tome, učenici bi iz ovoga mogli da izvedu zaključke da država može da bude veoma uspešan investitor i bankar, iako je stvarnost prilično drugačija. Mira Radojević takođe sa hvalospjevima piše o državnoj intervenciji Stojadinovića (str. 200): „Prateći način na koji su SAD i velike evropske sile izlazile iz ekonomske krize, te kako je u svetu razvijana moderna privreda, Milan Stojadinović je sproveo opsežan plan državne intervencije.” Autorka daje

pečat time što piše o sistemu bilateralnih kliringa za razmenu poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, ali bez jasnog objašnjenja šta je kliring, kako funkcioniše i zašto je uveden. U odeljku o ekonomskoj politici (str. 207-208) koji se direktno nadovezuje na ovo pitanje, opisuju se problemi kao što su „nedostatak dobrih saobraćajnica i mostova, nepovezanost gradova, zapuštenost sela, spora elektrifikacija i dominacija stranog kapitala u rudnicima”; iako ne znamo zašto je strani kapital u rudnicima bio problem – možda je a priori problem to što je bio strani?

Rezime: Državna intervencija daje se samo opisno, bez ulaska u ocenu rezultata i efikasnosti ovih mera; ne daje se institucionalni opis stanja, pre svega visok nivo korupcije, a referiše se i na to da su slične mere sprovodile i druge države. U jednom udžbeniku se prisustvo stranog kapitala opisuje kao jedan od privrednih problema.

1. Privreda u socijalističkoj Jugoslaviji – nejasan opis klasnih i političkih neprijatelja, traženje uzroka ekonomskog zaostajanja Jugoslavije isključivo u političkim činocima, a ne u neefikasnosti ekonomskog sistema

Udžbenici predstavljaju na neutralan i faktografski način nacionalizaciju privatne imovine koja je izvedena nakon Drugog svetskog rata.

Udžbenici nedovoljno jasno navode od koga je imovina konfiskovana i nacionalizovana – spominju se nemački građani i država, potom „narodni neprijatelji” (Ljušić & Dimić, 2015: 269; Đurić & Pavlović, 2016: 233) ili „klasni neprijatelji” (Radojević, 2014: 358) bez jasnih odrednica ko su oni. Mislimo da bi ovaj odeljak trebalo da bude malo drugačije objašnjen, imajući u vidu važnost državnog i kolektivnog vlasništva za uspostavljanje novog režima, kao i političke mere represije koje su pratile nacionalizaciju i konfiskaciju. Naročito pošto ova mera u aktuelnom trenutku ima društvene i političke posledice, imajući u vidu barem sudske procese rehabilitacije i restitucije.

Dva udžbenika (Ljušić & Dimić, 2015: 271; Radojević, 2014: 359) u okviru prikaza odnosa sa Zapadom neposredno nakon Drugog svetskog rata navode političke napetosti i nerešena međusobna pitanja koja su uglavnom iz domena politike, ali navode i da Zapad nije želeo da Jugoslaviji vrati zlatne devizne rezerve. To jeste tačno, ali izvađeno iz konteksta daje pogrešnu sliku koja može da se uklopi u postojeći društveni narativ sukoba sa „stranim” – nova socijalistička vlast u Jugoslaviji istovremeno je konfiskovala imovinu stranih kompanija i pojedinaca na teritoriji zemlje i odbila je da plaća dugove prethodne države (većina njih datirala je još iz perioda Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata), tvrdeći da je ovo sada nova država i nova vlast koja nema veze sa prethodnom. Nakon političkog približavanja, spor je rešen time što je Jugoslavija obeštetila strane firme i pojedince zbog gubitka imovine i preuzela servisiranje dugova Kraljevine Jugoslavije, pa su joj zlatne rezerve vraćene.

Sva tri udžbenika prikazuju uvođenje samoupravnog sistema, kao i privredni i ekonomski razvoj do 1970-ih godina. Ljušić i Dimić (str. 277) ovde daju komponentu kritičkog pogleda na samoupravljanje, tvrdeći da je i pored učestvovanja radnika u procesu donošenja odluka ipak ostao nesmanjen uticaj državnih i partijskih struktura na najvažnije odluke. Đurić i Pavlović jedini navode (str. 242) veliku ekonomsku zavisnost od zapadne ekonomske pomoći, navodeći da je Jugoslavija primala visoku nepovratnu pomoć. Međutim, nijedan od

tri udžbenika čak iako pominju visoko zaduživanje u inostranstvu ne navode da je SFRJ bankrotirala početkom 1980-ih jer nije bila u mogućnosti da vraća uzete kredite. Uzroci ekonomske stagnacije tokom 1970-ih i 1980-ih koji su prethodili raspadu Jugoslavije nisu objašnjeni. Tome se jedino približavaju Ljušić i Đurić (str. 283), dok druga dva udžbenika pažnju posvećuju isključivo političkim problemima (smene u rukovodstvu, jačanje republičkih administracija). Stoga đacima uglavnom može delovati nejasno kako je Jugoslavija imala visoke stope ekonomskog rasta i rastući standard života, koji je odjednom prestao bez nekog očiglednog razloga. Takođe, nema poređenja sa drugim zemljama iz regiona ili Evrope, pa se može stvoriti utisak da je socijalistička Jugoslavija bila ekonomski veoma uspešna, pa da je takva vrsta ekonomije efikasna i da je moguće ponoviti sličan uspeh – ne želeći da negiramo ekonomski i društveni razvoj do koga je došlo tokom ovog perioda, on je istovremeno bio visok i čak viši u drugim socijalističkim, a naročito kapitalističkim zemljama – kao što su Grčka, Portugal i Španija.

Rezime: Kolektivizacija i nacionalizacija nedovoljno su obrađene imajući u vidu da se ne zna tačno ko su to klasni i narodni neprijatelji od kojih je imovina oduzimana, kao i da je korišćen širok metod represalija; prilikom opisa ekonomskog razvoja nijedan udžbenik ne navodi da je SFRJ faktički bankrotirala tokom 1980-ih pošto nije mogla da vraća uzete kredite. Uzrok ekonomske stagnacije traži se pre svega u političkim činionicima i sukobima, ne u neefikasnosti domaćih preduzeća ili sistema samoupravljanja.

m. Globalizacija – antagonizam između siromašnih i bogatih na globalnom nivou kao planski proces i gubljenje nacionalnog identiteta

Kod Ljušića i Dimića (Ljušić & Dimić, 2015: 262) pojam globalizacije prilično je detaljno obrađen, za jedno ekonomsko pitanje. Zelenoj revoluciji, koja je spasila čovečanstvo od gladi i bukvalno spasila nekoliko desetina ili stotina miliona života, posvećena je samo jedna rečenica (da se povećalo korišćenje đubriva u poljoprivredi), dok je globalizacija dobila pola strane teksta. Veći prostor posvećen je političkim reperkusijama globalizacije, a znatno manji ekonomskim. Navodi se da globalizaciju „karakterišu internacionalizacija kapitala, monopol nad tehnologijom i otvoreno svetsko tržište” – bez jasnih naznaka šta ovo znači. Teško da će đaci pod internacionalizacijom kapitala podrazumevati strane direktne ili portfolio investicije; takođe je malo nejasno šta znači monopol nad tehnologijom. Spominje se i drugo lice globalizacije „ubrzani proces siromašenja siromašnih”, još jedna standardna floskula koja nema nikakvih dodirnih tačaka sa realnošću, barem kada se njena verodostojnost meri nasuprot empirijskim činjenicama, koje pokazuju da je ekonomski rast, rast nadnica i kvaliteta života upravo u najsiromašnijim zemljama značajno porastao i da se broj siromašnih uprkos velikom rastu broja stanovnika planete stalno smanjuje i da je po prvi put ovaj broj niži od 10% svetskog stanovništva, dok je ne toliko davno, već 1980. ovo iznosilo čak 44% stanovništva (prema podacima Svetske banke). Đurić i Pavlović (Đurić & Pavlović, 2016: 227) globalizaciju povezuju sa razvojem moderne tehnologije, a kao njene negativne aspekte navode „plansko pozapadnjačenje”; a ovim tragom ide i Mira Radojević (Radojević, 2014: 349) jer globalizacija „izaziva strah zbog nametanja jednoobraznih shvatanja, gubljenja nacionalnog identiteta”, a potom se i ona prebacuje na neravnomernu razvijenost u svetu pomoću standardnih neutemeljenih fraza – „dok bogate zemlje uvećavaju materijalnu moć,

oko polovine čovečanstva živi na ivici egzistencije ili čak umire od gladi”. Pored već iznesenih podataka o siromaštvu, ovde bi bilo dobro podsetiti na to kako su zemlje poput Indije i Kine, ali i drugih zemalja Azije i Afrike, tokom zadnjih decenija iskoristile globalizaciju da se ubrzano razvijaju. Zemlje u razvoju zapravo imaju više stope rasta od razvijenih zemalja, što ukazuje na to da se jaz između njih ubrzano smanjuje, a ne povećava, kako ovaj odlomak tvrdi.

Rezime: Globalizacija se opisuje gotovo isključivo kroz prizmu političkih dešavanja, a vrlo malo ekonomskih - kada se i spominju, objašnjenja ovih fenomena su nejasna. Koristi se topos „bogaćenja bogatih i siromašenja siromašnih” ili visokih globalnih nejednakosti, premda empirijski podaci pokazuju da se ova nejednakost smanjuje, a da je udeo siromašnih stalno u opadanju.

n. Prikaz ostalih ekonomskih fenomena

Ljušić i Dimić pišu (str. 119): „Suočeni sa posledicama ekonomske krize i svesni da zemlja nema značajnije resurse neophodne za razvoj privrede, vladajući društveni krugovi u Japanu su doneli odluku o zaposedanju teritorija susednih država.” Dok ovaj stav može biti faktografski tačan, njime se učenicima implicira da je postojanje resursa neophodno za privredni razvoj. Upravo ista zemlja, Japan, u periodu nakon II svetskog rata je dokaz toga da resursi nisu neophodni za privredni razvoj.

Ovaj udžbenik takođe daje i blago rečeno čudne sudove o socijalizmu (str. 79). „Ideje Francuske revolucije i danas su životvorne, dok su ideje Ruske socijalističke revolucije doživele neuspeh, kada je u pitanju Evropa. Transformisane ideje socijalizma, posebno u Kini, uz Kubu i Vijetnam, pokazale su se održivim.” Imajući u vidu da su Kina i Vijetnam odavno napustile plansku privredu i prešle uglavnom na otvorenu tržišnu privredu, otvorile vrata za strane investicije i domaću privatnu inicijativu, što je dovelo do ogromnog privrednog i društvenog razvoja, ovakav zaključak deluje veoma anahron. Tokom implementacije socijalističkih ideja ove zemlje su tavorile u siromaštvu, a danas su od socijalizma uglavnom zadržale samo diktaturu komunističke partije. Čak je i Kuba počela sa postepenom liberalizacijom tržišta. Istovremeno se država blagostanja ne povezuje sa socijalističkim idejama, iako su takve politike implementirale socijalističke ili socijaldemokratske vlade u Zapadnoj Evropi.

U odeljku o stanju nakon Drugog svetskog rata, spominje se Maršalov plan (Ljušić & Dimić, 2015: 243-244): „Ekonomska pomoć od 13 milijardi dolara trebalo je da spreči narastajuću privrednu krizu u Evropi i učvrsti političku saradnju evropskih država. Pomoć je bila politički motivisana i selektivna”. Važnost Maršalovog plana ističe i Mira Radojević (Radojević, 2014: 324): „Pomoć je prihvatilo 16 kapitalističkih evropskih zemalja i Turska. SAD su im uputile oko 13 milijardi dolara, delom u novcu, a delom u mašinama i sirovinama. Time je omogućena njihova privredna obnova...” Ova pomoć svakako jeste bila politički motivisana, ali data van konteksta deluje veoma veliko, kao da se evropska privreda razvila zbog sredstava iz Maršalovog plana – 13 milijardi dolara iz 1945. iznosi 176,8 milijardi dolara iz 2017, što jeste značajna suma, ali previše mala za bilo kakav razvoj na nivou Evrope, pošto je

sadašnja vrednost te sume manja od BDP-a Grčke ili polovine BDP-a Austrije. Ili u onovremenom poređenju, tek manje od 4% BDP-a Velike Britanije iz 1945.

Predstavljene su i evropske ekonomske integracije, kao većeg paketa reformi i približavanja u Evropi nakon Drugog svetskog rata i to na neutralan i adekvatan način, u sva tri udžbenika (Ljušić & Dimić, 2015: 249; Radojević, 2014: 347-348; Đurić & Pavlović, 2016: 224-225).

Opis ekoloških problema današnjice kod Ljušića i Dimića bio bi prikazan na neutralan način, da nije odeljka: „Da li će se savremeni svet prilagođavati ekološkim neizbežnostima ili će sveobuhvatne političke, ekonomske, socijalne i kulturne promene obuzdati logiku kapitala i profita i izgraditi novi odnos prema čovekovoj budućnosti, okruženju, prirodi.”

Mira Radojević konstatuje da se sve kapitalističke zemlje ne razvijaju podjednako brzo i da nisu podjednako bogate, ali da su uživale visoke stope rasta do naftne krize 1973. Potom sledi veoma konfuzna, tačnije besmislena, rečenica (str. 335): „Ova kriza još jednom je pokazala povezanost ekonomije i privrede.”

Rezime: Dat je preveliki značaj Maršalovom planu, imajući u vidu koliko je on ekonomski bio beznačajan. Jedan udžbenik tvrdi da su transformisane socijalističke ideje imale uspeha van Evrope, dajući primere zemalja koje su napustile socijalističke ideje u ekonomiji (Kina, Vijetnam).

o. Pojmovnik

Udžbenici istorije za IV razred iako obrađuju veliki broj ekonomskih tema, imaju jako siromašan ekonomski pojmovnik. Tako Ljušić i Dimić daju 9 termina – *industrijalizaciju, kolektivizaciju, nacionalizaciju, konfiskaciju, neokolonijalizam, produktivnost, hiperprodukciju, protekcionizam i budžet*; Đurić i Pavlović daju 8 pojmova – *koncesiju, bankrot, inflaciju, komunizam, hiperinflaciju, perestrojku, petoletku i industrijalizaciju*; dok Mira Radojević daje 6 pojmova – *hiperprodukciju, kolektivizaciju, protekcionizam, tržišnu ekonomiju, globalizaciju i sankcije*. Svi udžbenici daju adekvatne i vrednosno neutralne definicije pomenutih pojmova.

Populistički diskurs tržišne privrede u udžbenicima iz Ustava i prava građana

Ekonomska pitanja u udžbenicima za srednju školu su veoma retko obrađena, a ponajmanje u predmetu Ustav i prava građana. Dva udžbenika (Lilić & Bulajić, 2013; Gačanović, 2014) ograničavaju se pre svega na uopšteni prikaz ekonomskih i socijalnih prava, kao i na njihovo ispunjavanje u Srbiji. Ove teme prisutne su i u druga dva udžbenika (Tadić, 2015; Đurić 2013), ali je njihov sadržaj nešto obuhvatniji, uključujući i neka druga ekonomska pitanja. Kroz udžbenike uglavnom ne provejava populistički diskurs, ali postoje neki problematični

odeljci, koji se mogu okarakterisati kao nejasni, nedorečeni ili čak da ostavljaju mogućnost da se protumače tako da ostavljaju prostor za pojavu populističkog narativa.

a. Nenavođenje objektivnih ograničenja u oblasti ekonomskih i socijalnih prava

Ekonomska i socijalna prava u udžbenicima uglavnom su opisana neutralno. Data je podela na generacije ljudskih prava - prvu, drugu i treću, sa njihovim manje ili više detaljnim opisom, kao i sa razlikama koje postoje među njima kao i posebne okolnosti pod kojima se ljudska prava mogu ograničiti. Od ekonomskih i socijalnih, opisana su pravo na imovinu, rad i ona koja proističu iz rada (radničko organizovanje, štrajk, godišnji odmor itd.), pravo na penziona i zdravstveno osiguranje, zaštitu majki sa decom...

Međutim, samo dva udžbenika (Slavko Tadić; Đurić 2013) eksplicitno navode objektivna ograničenja u poštovanju ekonomskih i socijalnih ljudskih prava, tj. da njihov nivo zavisi od nivoa ekonomskog razvoja, pošto to iziskuju aktivne državne mere i visoku javnu potrošnju i da zbog toga nivo ovih prava varira od zemlje do zemlje, te da razvijene zemlje Evropske unije ovde prednjače. Ono što ovi autori propuštaju da navedu je da njihovo poštovanje zavisi i od prihvaćenih društvenih vrednosti i normi - visoko razvijene zemlje u Aziji, SAD ili Australija imaju značajno niži nivo socijalnih davanja i redistribucije u odnosu na evropske zemlje, a da ekonomska i socijalna situacija (nivo zaposlenosti, iznosi zarada, nivo siromaštva itd.) uprkos tome u njima nije lošija, nego je često znatno bolja nego u razvijenim zemljama Zapadne Evrope.

Prilikom opisa socijalnih prava, u Klettovom udžbeniku (Lilić & Bulajić, 2013: 109) koristi se populistički diskurs: „Ideja socijalne pravde podrazumeva da se pojedini članovi društva ne mogu enormno obogatiti na račun većine”. Ovakav stav počiva na nepoznavanju funkcionisanja tržišne ekonomije i na mitu o postojanju konačnog iznosa vrednosti - prema tim stavovima, ne stvara se nova vrednost već se samo vrši preraspodela već prethodno postojeće vrednosti. Nasuprot tom stavu, u tržišnoj privredi ljudi se bogate stvarajući novu vrednost za ostale, tj. pružajući usluge ili proizvodeći robu koja je drugima potrebna i za koju su oni spremni da plate, čime se oni ne bogate „na račun drugih” nego time što putem procesa slobodne tržišne razmene poboljšavaju položaj drugih ljudi. Ovakav diskurs može da navede na zaključke da bogati to uvek postaju krađom ili na neki drugi neetički način i da su njihovi interesi uvek dijametralno suprotavljeni interesu naroda kojeg su opljačkali, tj. na čiji račun su se obogatili.

Rezime: Ekonomska i socijalna prava u udžbenicima uglavnom su opisana neutralno, ali ne navode svi udžbenici ekonomska ograničenja vezana za poštovanje ljudskih prava. Jedan udžbenik daje populistički opis socijalne pravde „da se niko ne može enormno obogatiti na račun većine” implicirajući da bogatstvo ne nastaje kreiranjem već distribucijom.

b. Ostali ekonomski fenomeni

Ostale ekonomske teme u udžbenicima iz predmeta Ustav i pravo građana veoma su retke i više se spominju usputno nego što postoji neki načelni stav da neke od njih treba obraditi. Tako Klettov udžbenik (Gačanović 2014: 25) navodi razlike između Ustava Republike Srbije

iz 2006. i 1990, te u spisku promena nabraja i ukidanje društvene svojine i stvaranje temelja tržišne ekonomije; omogućavanje strancima da poseduju svojinu nad nepokretnostima, što omogućava strana ulaganja; omogućavanje potpune nezavisnosti Narodne banke Srbije.

Logosov udžbenik (Đurić 2013: 14) kao zanimljivost navodi socijalno poreklo članova Filadelfijske skupštine koja je usvojila Ustav SAD i to u veoma negativnom kontekstu: „Međutim, većinu očeva osnivača činili su kapitalisti, krupni trgovci, ljudi koji su živeli od davanja novca pod kamatu, pa čak i robovlasnici. Poznato je da je Tomas Džeferson, koji nije bio na Ustavotvornoj skupštini jer u to vreme nije bio u zemlji, bio robovlasnik!” Bez uvida u kontekst vremena u kome je funkcionisala Ustavotvorna skupština SAD, kao i tadašnjih unutrašnjih političkih prilika u toj zemlji, ovakav komentar može da navede na zaključak da je američki ustav nastao od strane male grupe bogataša sa željom da stvore ili sačuvaju svoje privilegije, kao i da je biti „kapitalista” samo po sebi loše. Takođe se zanemaruje činjenica da je pitanje ropstva bilo politički veoma osetljivo, toliko da je ono, naposljetku, dovelo čak i do Građanskog rata u SAD kroz nekih 80 godina. Ropstvo jeste moralno neprihvatljivo, a Ustav SAD nije savršen dokument, kao što nisu bili ni njegovi tvorci, ali ovakav komentar u udžbeniku istrnut iz konteksta navodi na pogrešne zaključke o otuđenoj eliti.

Isti udžbenik (Đurić 2013: 89 - 91) predstavlja vezu između liberalne demokratije i „laissez faire” tržišne privrede i vrednosno neutralno opisuje osnovne karakteristike različitih vrsta savremenih oblika demokratije - kompetitivni elitizam, demokratiju nove desnice i participativnu demokratiju, pa čak i marksistički pogled na demokratiju. Odlike privrednih sistema koji prate ove poretke nisu jasno prikazane, osim u slučaju demokratije nove desnice.

Rezime: Logosov udžbenik (Đurić 2013) daje neutralan opis između liberalne demokratije i tržišne privrede; međutim daje i veoma negativan pa čak i naglašeno populistički prikaz staleške pripadnosti pisaca američkog Ustava.

Izdanje Zavoda za udžbenike Slavka Tadića (Tadić, 2015: 50) opisuje konkurenciju u snažno negativnom tonu: „To takmičenje nosi u sebi nešto elementarno i stihijsko sa težnjom da se suparnik pobedi, da mu se nanese poraz. Konkurencija ili kompeticija, kako je još zovu, je odnos među suparnicima koji imaju isti cilj iz koga nastaje plodotvorno *protivništvo* (*partnerstvo*), a ponekad i razorno *neprijateljstvo*, ukoliko protivnika nastoje svim silama da unište.” Autor uopšte ne pominje benefite po potrošače (niža cena, viši kvalitet, veća diferencijacija) koji nastaju konkurencijom među proizvođačima. Konkurencija se predstavlja kao rat, u kome jedan mora da pobedi, a drugi da bude uništen, kao i da postoji gotovo lični odnos među konkurentima, ne obazirući se na činjenicu da je u najvećem broju slučajeva konkurencija među velikim brojem preduzeća i preduzetnika koja se odvija pomoću anonimnih mehanizama tržišta, gde oni ne moraju ni znati za postojanje onog drugog; umesto kao proces učenja i napredovanja otkrivanjem preferencija potrošača, standardima kvaliteta i većom efikasnošću u proizvodnji koja se reflektuje u nižim cenama. Takođe se ne navode ni negativne posledice nedostatka konkurencije. Sa ovim je povezana i kritika liberalizma (Tadić, 2015: 51) u polemičkom tonu, gde autor ponovo navodi stav da je konkurencija nešto negativno: „Kritičari liberala tvrde da mnogo hvaljena sloboda može da propadne u ideologiju brojnih nepravdi, počev od toga da na slobodnom tržištu „krupne ribe gutaju sitne”, kao i to da liberali osiguravaju slobodu bogatima, a ostali kako se snađu.”

Na istoj strani problematizuje se izborna utakmica time što bogata manjina finansira odabrane kandidate koji potom „po pravilu” osvajaju vlast, pa se potom revanširaju svojim dojučerašnjim patronima tako što će im vratiti ta sredstva „nešto u skladu sa zakonom, a ponešto nameštanjem profitabilnih poslova sponzorima i mecenama i tako se krug zatvara”. U ovom slučaju populistički diskurs sukoba naroda i elite jeste prisutan, sa tvrdnjama da demokratski izbori nisu važni pošto uvek pobeđuje ekonomska elita koja dolazi do političkog uticaja pomoću svojih ekonomskih resursa, da bi iz tog političkog sistema izvlačila ekonomsku rentu. Iako pitanja transparentnosti finansiranja političkih partija, kao i vladavina prava, jesu važna da bi demokratski procesi nesmetano funkcionisali, prikaz ovakvih stavova, ne ulazeći u negativne efekte neodržavanja izbora, minira predstavu demokratskih izbornih procedura kao onih u kojima građani daju svoje poverenje pojedincima koji treba da ih predstavljaju.

Isti udžbenik (Tadić, 2015: 58) navodi određivanje cena u Republici Srbiji tokom 1990-ih kao negativnu pojavu koja je povezana sa vladavinom dekretima umesto da cene budu određene tržišno: „cene skoro svih roba određene su ne na tržištu već uredbama vlade i nije šala, ona je, takoreći, čučala u svakoj šoljici kafe”. Ova pojava se usputno spominje u okviru razmatranja osobina autoritarnosti, ali se ne navode njene negativne posledice koje su pojava nestašica ili viškova robe, do kojih dolazi usled eliminisanja alokativne funkcije cena. Ovo je naročito zanimljivo imajući u vidu da je ta decenija bila obeležena masovnim nestašicama osnovnih životnih namirnica, kao što su šećer ili ulje, upravo zbog određivanja cena. Određivanje cena predstavljeno je kao problem samo zato što su cene donešene dekretom, iako ustav ili zakoni navode da do njih treba doći drugačije, a ne zbog svojih veoma negativnih ekonomskih posledica. Iz ovoga neobavešteni čitalac može izvući zaključak da određivanje cena nije problem, ako je ono definisano zakonom kao legitimna nadležnost izvršne vlasti i da to neće imati svoje negativne ekonomske posledice.

Rezime: Izdanje Zavoda za udžbenike (Tadić, 2015) ima naglašeno neprijateljske stavove prema konkurenciji, ne objašnjavajući njene pozitivne posledice po potrošače; daje i naglašenu populističku notu tvrdnjom da sloboda koristi samo bogatima i da putem finansiranja partija tokom izbora demokratija na vlast uvek dovodi kandidate koji su pod kontrolom bogatih.

c. Pojmovnik

Ni pojmovnik udžbenika Ustav i prava građana neće čitaocima pomoći da razumeju neke osnovne ekonomske zakonitosti. Udžbenik Slavka Tadića od termina koji se mogu povezati sa ekonomijom navodi samo *tranziciju*, *novo javno upravljanje* i *globalizaciju*; dok udžbenici Stevana Lilića i Svetislave Bulajić ili Vladimira Đurića u pojmovniku navode po dva termina (*tranziciju* i *monopol*; te *socijalizam* i *demokratiju nove desnice* u okviru čijeg objašnjenja se spominje neoliberalizam). Najmanje informativan udžbenik, pošto navodi samo jedan termin, sastavio je Milan Gačanović (*nacionalizacija*). Pojmovi su, sa druge strane, vrednosno neutralno i tačno definisani.

O metodologiji istraživanja

Osnovni problemi kojima se istraživanje bavi:

Odnos neutralnog i normativnog prikaza istorijskih i socioloških činjenica, kao i prikaza pravnih i ekonomskih principa i odnosa u udžbenicima iz istorije, sociologije i ustava i prava građana u vezi sa fenomenima liberalne demokratije i tržišne privrede.

Metod primenjen u istraživanju:

Kvalitativna (nefrekvencijska) analiza sadržaja dokumenata.

Konkretni ciljevi istraživanja:

1. Utvrđivanje karaktera sadržaja udžbenika u kojima je narušeno objektivno i neutralno iznošenje istorijskih i socioloških činjenica, kao i prikazivanje pravnih i ekonomskih odnosa.
2. Procena diskursa liberalne demokratije sprovodi se procenom prikaza osnovnih elemenata fenomena liberalne demokratije koji su relevantni za populizam, prateći dve komponente fenomena populizma kako bi se utvrdilo postojanje populističkog diskursa:

a) Analiza diskursa naroda i elite:

- Normativno naspram neutralnog određivanja.
  - Normativno određivanje podrazumeva vrednosno prikazivanje kategorija elite i naroda na način da se narodu pripisuju vrline i moralna superiornost u odnosu na elite kojima se pripisuje inherentna moralna opozicija narodu, odnosno vrlinama običnih ljudi.
  - Neutralno određivanje podrazumeva prikazivanje kategorija elite i naroda na formalan i proceduralan način kojim se prikazuju različiti aspekti međusobnih odnosa domaćih i stranih predstavnika elite sa građanima u okvirima savremene liberalne demokratije.

b) Analiza diskursa predstavničke demokratije:

- Normativno naspram neutralnog određivanja prema:
  - Diskursu političkih partija;

- Diskursu posredničkih institucija (strukovnih, interesnih, verskih i ostalih institucija koje posreduju u predstavljanju ili zastupanju interesa ili vrednosti građana), udruženja, pokreta;
  - Diskursu podele vlasti;
  - Diskursu lidera;
- Normativno određivanje podrazumeva jednostrano, pristrasno, vrednosno ili ideološki naglašeno prikazivanje političkih partija, posredničkih institucija, udruženja, pokreta kao i podele vlasti i lidera.
  - Neutralno određivanje podrazumeva objektivno i nepristrasno prikazivanje političkih partija, posredničkih institucija, udruženja, pokreta, podele vlasti i lidera bez naglašavanja vrednosnog stava autora.
3. Procena diskursa tržišne ekonomije sprovodi se procenom prikaza osnovnih elemenata fenomena tržišne privrede koji su relevantni za populizam, prateći dve komponente fenomena populizma, kako bi se utvrdilo postojanje populističkog diskursa:

a) Diskurs uloge države u tržišnoj privredi:

- utvrđujući da li je državna uloga prikazana neutralno kroz državnu regulatornu funkciju postavljanja pravila igre kao i funkciju redistribucije putem socijalne politike ili je državna uloga prikazana kao potreba za direktnom intervencijom u finansiranju, razvoju ili rukovođenju privredom.

b) Prikaz globalizacije i međunarodne trgovine:

- utvrđujući da li su ovi pojmovi neutralno određeni kao deo saradnje pojedinaca i preduzeća preko državnih granica na njihovu obostranu korist ili su prikazani kroz normativni okvir trgovine kao igre sa nultom sumom (u kojoj da bi jedan dobio, drugi mora da izgubi), a globalizacija kao proces nametnut od strane elite nauštrb interesa naroda.

Definicija kategorija i podkategorija korišćenih u ovom istraživanju:

- a) **Liberalna demokratija** je oblik savremene demokratske vladavine koji karakteriše ravnoteža između predstavničkog oblika vladavine naroda i načela strogo ograničene vlasti. Podrazumeva oblik političkog sistema moderne posredničke demokratije u kojoj se poštuje princip vladavine prava, podele vlasti ograničene ustavom i zakonima, kao i visok stepen poštovanja ljudskih prava.
- b) **Populizam** kao opšta kategorija koja je korišćena u ovom istraživanju podrazumeva moralni narativ napetosti ili sukoba vrednosti ili interesa između, sa jedne strane, apstraktno određenog naroda kojem se pripisuje moralna superiornost i domaćih ili

stranih elita koje upravljaju domaćim ili međunarodnim sistemom odnosa na štetu naroda, pa su inherentno moralno inferiornije od naroda.

- c) **Populistički diskurs** podrazumeva jezičku upotrebu populizma kao opšte kategorije u različitim kontekstima kako bi se opisali društveni, politički, ekonomski ili kulturni odnosi i pojave. Osnovni element populističkog diskursa je populistički stav. Suprotan populističkom diskursu u ovom istraživanju postavili smo neutralni diskurs liberalne demokratije.
- d) **Neutralni diskurs liberalne demokratije** podrazumeva jezičku upotrebu stavova utemeljenih u ovde prihvaćenoj definiciji liberalne demokratije. Neutralni stavovi o liberalnoj demokratiji nisu predmet ovog istraživanja.
- e) **Populistički stav** podrazumeva normativno oblikovani iskaz o društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim pojavama i odnosima, koji je utemeljen u opisanom moralnom narativu populizma.
- f) **Populistički diskurs naroda i elite** je skup populističkih stavova koji podrazumevaju da se u tenziji ili sukobu između naroda i elite, narodu pripisuju vrline na osnovu konkretnih kontekstualnih osobenosti, dok se domaćim ili stranim elitama pripisuje sklonost ka zloupotrebi sistema kojim upravljaju kako bi ostvarili svoje interese suprotne interesima naroda.
- g) **Populistički diskurs posredničke demokratije u užem smislu** sa druge strane podrazumeva skup populističkih stavova koji u širem smislu podrazumevaju:
- Da su političke partije kao i druge političke i pravne ustanove liberalne demokratije, uključujući i međunarodne organizacije sredstvo zloupotrebe apstraktnog naroda od strane korumpiranih i manipulativnih elita;
  - Da vaninstitucionalno delovanje pojedinaca, grupa ili pokreta može bolje da predstavi autentičnu volju naroda od partija i ustanova predstavničke demokratije;
  - Da su posebni lideri obdareni sposobnošću da na valjaniji način predstave i sprovedu volju naroda za razliku od političkih partija i ustanova predstavničke demokratije, kao i da za njih važe posebna moralna i pravna pravila u odnosu na građane.
- h) **Populistički diskurs tržišne privrede** je skup populističkih stavova koji uglavnom podrazumevaju:
- Da tržišna privreda kao ekonomski sistem ne omogućava ekonomski napredak i razvoj ili da je on ograničen na uski krug bogatih („siromašni postaju siromašniji, a bogati bogatiji”) ili neodrživ;
  - Da političari ili državni službenici mogu bolje da upravljaju ekonomskim sistemom, bilo putem direktne kontrole sredstava za proizvodnju, bilo regulatornim funkcijama.

- Animozitet prema stranom, prikazivanjem međunarodne trgovine kao igre sa nulatom sumom (ako jedan dobije, drugi mora da izgubi) između nacionalnih kolektiva, umesto kao ekonomske transakcije među pojedincima koji imaju pozitivne efekte po obe strane. Shodno tome izvoz se posmatra kao pobjeda, a uvoz kao poraz.
- i) **Neutralni diskurs tržišne privrede** podrazumeva upotrebu dominantno prihvaćenih stavova utemeljenih u definiciji tržišne privrede kao modela ekonomske organizacije društva, u kojem privatna lica (građani i preduzetnici) donose ekonomske odluke (šta, koliko, kako i za koga proizvoditi) rukovodeći se cenovnim mehanizmom. Neutralni stavovi o liberalnoj demokratiji nisu predmet ovog istraživanja.

Monumenti – jedinice analiziranog sadržaja

Za analizu pomenutih diskursa odabrani su predmeti za koje se pregledom nastavnog plana i programa ustanovilo da poseduju nastavne jedinice u kojima se obrađuju ili mogu da se obrađuju pojmovi liberalne demokratije i tržišne privrede. To su predmeti:

1. Ustav i prava građana
2. Sociologija
3. Istorija

Analizirani su svi udžbenici koji su odobreni od strane Ministarstva prosvete za korišćenje u školskoj 2017/2018 godini, a na osnovu spiska dostupnog na sajtu Ministarstva.² Ukupno je analiziran sadržaj 15 udžbenika: 7 iz istorije, 4 iz sociologije i 4 iz predmeta ustav i prava građana, koji zajedno imaju 3970 strana teksta. Potpun spisak udžbenika nalazi se u Aneksu istraživanja.

Spisak udžbenika:

Istorija

1. Radoš Ljušić, Ljubodrag Dimić, Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Freska, Beograd, 2015.

2. Dragomir Bondžić, Kosta Nikolić, Istorija za III razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014.

---

² Spisak je dostupan na: <http://www.mpn.gov.rs/udzbenici/> (poseta 22.11.2017).

3. Mira Radojević, Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera, IV razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa i IV razred srednje stručne škole za obrazovne profile pravni tehničar i birotehničar, Klett, Beograd, 2014.
4. Đorđe Đurić, Momčilo Pavlović, Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred opšteg i društveno-jezičkog smera, Zavod za udžbenike, Beograd, 2016.
5. Radoš Ljušić, Istorija za III razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Freska, Beograd, 2014.
6. Vojin Dabić, Mihael Antonović, Dušan Omčikus, Istorija za III razred gimnazije društveno-jezičkog smera i opšteg tipa, Klett, Beograd, 2015.
7. Aleksandra Kolaković, Manja Milinović, Istorija za III razred gimnazija društveno-jezičkog smera i gimnazija opšteg tipa, Logos, Subotica, 2016.

Sociologija

1. Vladimir Vuletić, Sociologija za IV razred gimnazije i III razred srednjih stručnih škola, Klett, Beograd, 2012.
2. Nebojša Jovanović, Sociologija za IV razred gimnazije i III razred srednjih stručnih škola, Data status, Novi Sad, 2016.
3. Milena Stanojević, Sociologija za IV razred gimnazija i III razred srednjih stručnih škola, Logos, Subotica, 2016.
4. Vladimir Vuletić, Mladen Lazić, Vera Vratuša, Nada Sekulić, Isidora Jarić, Slobodan Antić, Slobodan Cvejić, Mirjana Bobić, Marija Babović, Ognjen Radonjić, Milan Vukomanović, Todor Kuljić, Jovo Bakić, Petar Opalić, Milana Ljubičić, Sreten Vujović, Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević, Sociologija za III razred srednjih stručnih škola i IV razred gimnazije, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012.

Ustav i prava građana

1. Vladimir Đurić, Ustav i prava građana za IV razred gimnazije i III i IV razred srednjih stručnih škola, Logos, 2013.
2. Milan Gačanović, Ustav i prava građana za IV razred gimnazije i četvorogodišnje srednje stručne škole i III razred trogodišnje srednje stručne škole, Klett, Beograd, 2014.
3. Slavko Tadić, Ustav i prava građana za IV razred gimnazije i III i IV razred srednjih stručnih škola, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.
4. Stevan Lilić, Svetislava Bulajić, Ustav i prava građana za IV razred gimnazije i III i IV razred srednjih stručnih škola, Zavod za udžbenike Beograd, 2013.

Literatura

- Cvetković, S. (2017). *U ime naroda – autoritarnost i populizam u modernoj Srbiji* iz zbornika *Zloupotreba naroda – priroda populizma u Srbiji*, Libertarijanski Klub Libek.
- Ćirković, M. (2017). *Sa Titanika na Hindenburg – bespuća obrazovnog populizma u Srbiji* iz zbornika *Zloupotreba naroda – priroda populizma u Srbiji*, Libertarijanski Klub Libek.
- Elliott, J. (2005). *Using Narrative in Social Research*, Sage Publications.
- Leedy, P. & Ormrod J.E. (2010). *Practical Research: Planning and Design*, Pearson Education.
- Manić Ž. (2017). *Analiza sadržaja u sociologiji*, Čigoja.
- Mason, J. (2002). *Qualitative Researching*, Sage Publications.
- Matić, M. *Populizam* (1993) iz *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija.
- Mathews, B. & Ross L. (2010). *Research Methods: A Practical Guide for the Social Sciences*, Pearson Education.
- Mijatović B, Vujačić I i Marinković T. (2008). *Pojmovnik liberalne demokratije*, Centar za liberalno demokratske studije.
- Müller, J. (2016). *What is populism?* University of Pennsylvania Press.
- Pasquino G. (2008). *Populism and Democracy* in Albertazzi, D. & McDonnell D. *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, Palgrave Macmillan.
- Popović, D. (2017). *Čari ekonomskog populizma* iz zbornika *Zloupotreba naroda – priroda populizma u Srbiji*, Libertarijanski Klub Libek.
- Tomanović S. & Stanojević D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015: Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*, FES I SeCons.

O istraživačima

Miloš Nikolić je predsednik i jedan od osnivača Libeka. Osnovne i master studije završio je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu gde je trenutno doktorand. Jedan je od urednika akademskog časopisa *Hereticus*. Od 2017. godine je stipendista Nemačkog Maršalovog fonda. U ovom istraživanju bavio se populističkim diskursom liberalne demokratije.

Mihailo Gajić je ekonomista zadužen za Libekova ekonomska istraživanja. Autor je nekoliko publikovanih istraživanja, izveštaja i predloga javnih politika, kolumnista je nedeljnika NIN i vodi ekonomski deo regionalnog istraživanja o stanju sloboda u Evropi Freedom Barometer. U ovom istraživanju bavio se populističkim diskursom tržišne ekonomije.

O Libeku

Libek (Libertarijanski Klub) je nastao 2008. godine sa vizijom stvaranja slobodnog društva odgovornih pojedinaca. Libek je do sada postao prepoznatljiv obrazovno-istraživački centar koji se zalaže za vrednosti individualne slobode, tržišne privrede i vladavine prava.

Na polju obrazovanja Libekov najvažniji program je *Akademija liberalne politike ALP*, dvosemestralni program za studente osnovnih i master studija. Do 2017. godine šest generacija polaznika je uspešno završilo ovaj jednogodišnji program. Istraživanjem i analizama obrađuju se ekonomske teme, efikasnost javnog sektora, reforma obrazovanja, poreska i regulatorna politika. Pored Akademije, Libek vodi i program *Uvod u studije totalitarizma* koji je počeo sa radom 2017. godine.

Libek se u javnosti zalaže za rađanje nove preduzetničke kulture utemeljene na slobodnom i kreativnom pojedincu usredsređenom na ostvarivanje svojih vizija.

Prvo izdanje Libeka 2016. godine bilo je delo *Veliki preporod – lekcije iz pobede kapitalizma nad komunizmom*. Ovo prvo srpsko izdanje dela, koje je u originalu objavio Peterson institut za međunarodnu ekonomiju (Peterson Institute for International Economics), čini skup eseja poznatih reformatora iz Centralne i Istočne Evrope. Prva publikacija *Zloupotreba naroda – Priroda populizma u Srbiji* objavljena je u avgustu 2017. godine i obuhvata 11 eseja istaknutih stručnjaka koji su se bavili prirodom i korenima populizma u Srbiji. Druga publikacija *Zloupotreba naroda 2 - Globalni izazovi* objavljena je u oktobru 2017. godine i u njoj ekonomisti, istoričari, akademski stručnjaci, novinari i aktivisti iz dvanaest zemalja sveta govore o usponu autoritarnog populizma u svojim zemljama i načinima na koji mu se treba suprotstaviti (UK, Rusija, Danska, Mađarska, Makedonija, Venecuela, Turska, Italija, Španija, SAD, Ukrajina, Poljska, Grčka).